

**TÜRKMENISTANYŇ MILLI MEDENIÝET «MIRAS» MERKEZI
TÜRKMENBAŞY ADYNDAKY TÜRKMENISTAN MILLI GOLÝAZMALAR
INSTITUTY**

ABU OSMAN JAHYZ

TÜRKMEN MERTEBESI

AŞGABAT «MIRAS» 2006

MÄHIRLI WE REHIMLI ALLANYŇ ADY BILEN!

Men bu işi mähriban we rehim-şepagatly Allanyň ady bilen başlaýaryn. Ol ähli nygmatlaryň eýesidir.

Alla hemmäni dogry ýola salyp, Izüne şükür etmegine ýardam bersin. Sizi we siz sebäpli başgalary-da ýalkasyn. Bizi we sizi dogry sözleýän, dogruçyllygyň tarapyny tutýan we hakykaty goraýan bendelerinden eýlesin. Bize hakykatdan nesibimizi alyp, oňa görä amal edip, wagyz etmegi we hakykaty hak eýelerine ýetirmegi miýesser etsin. Oňa laýyk bolmaýanlardan eýlemesin. Hakykaty amala aşyrmak üçin diňe ylym öwrenen, ýöne ony amal etmeýän amalsyz kişilerden etmesin. Çünki Allatagala ylmy ynsana diňe bilsin diýip däl-de, tersine onuň bilen amal etsinler¹ we Alladan gorksunlar diýip öwredendir². Ynsan erbet we çykgynsyz ýagdaýa duçar bolmazlyk üçin ylym öwrenmäge başlady. Howp-hatardan halas bolup, peýdaly zatlara meýilli bolandyklary üçin ylym öwrenmekdäki kynçylyklara döz geldi.

Öňki alymlar amal edýänleriň azlygy we wagyzçylaryň köplügi sebäpli «bilýänler gürrüň berýänlerden, gürrüň berýänler amal edýänlerden has köp» diýipdirler. Ajaýyp sypatlar köp, ýöne şol ajaýyp sypatlary özünde jemleýän adam az. Sebäbi amalyň sogaby nesúe, onuň ugrundaky zähmetler bolsa nagtdyr.

Seniň³ halypa⁴ tabyn bolmakdaky çäksiz höwesini, onuň häkimiýetini goldamagyň, onuň hökümdarlygyna we soltanlygyna kiçijik hem bolsa ýetäýjek nogsanlyklardan howatyrlanmagyň meniň göwnüme ýarady. Şeýle hem, hernäçe gizlin bolsa-da,⁵ halypanyň arzuw-hyýalyňa ters zatdan gaça durmagyň, onuň garşysyna gizlin göreşýänleriň bir ýol tapmaklary, duşman bolanlaryň tapjak bir çykalgalary dogrusynda alada galyşyň barada sende gören zatlarym hem meniň göwnüme ýarady.

¹ Бу ерде Гурханы Керимие 61-нїи («Сап») сгресиние 2-нїи аяты гїз іегнде тутуляр.

² Бу ерде Гурханы Керимие 2-нїи («Бакара») сгресиние 187-нїи аяты гїз іегнде тутуляр.

³ Язар бу ерде «сен» диймек билен, із китабында язян затларыны кимдир бирине гїррге берйўн ялы, шонуе билен сїхбетдеш болян ялы эдип беян эдйўр. Бу язарые ізболушлы эдеби усулы, беян эдиш тўридир.

⁴ Бу ерде «халыпа» дийленде Язарые із дївргнде халыпалык эден, Багдат халыпаларыные, умуман хїкїмдарларые бири гїз іегнде тутулян болса герек. Ол дїврге халыпа Мугтасым халыпалык эдипдир.

⁵ Бу ерде калбыедакы арзув-ислегиеи хич ким билмеїек дереїеде гизлин болса-да хатда шонда-да терс пикирден даш дурян дийилйўр.

Hökümdardan ar almak isleýän, sebäpsiz ýere gaharlanýan, döwlet işlerinden kowlandygy üçin hökümetiň alyp barýan syýasatyny ýazgarýan, döwlet işlerini tankytlaýan, öz pikirlerini dogry hasaplap, nädogry zatlary aýdýan, hakykaty ýaşyryp, akyly-başly işlere garşy çykýan adamlar hökman bardyr. Hatda şolar ýalylaryň käbirleri bütin milletiň ýolgörkezijisi, ýurduň raýatларыnyň wekili ýaly özüni halypalaryň we wezirleriň işlerine gözegçilik edýän derňewçileriň ornunda goýup, döwlet işlerinde zyýany bolmadyk käbir ownuk kemçilikleri hem ulaldyp, çişirip görkezerler. Bu ugurdaky gowy zatlary göz öňüne tutmaz. Olar Muhammet pygamberimiziň hadysynda getirilýän: «Bar adam ýok adamyň görmedik zadyny görer» diýen jümläniň manysyny kabul etmeýärler, ýagdaýyň neneňsidigini görmedik adamyň, meseläniň düýp özeninden habarsyz kişiniň pikir-garaýyşларыnyň netijesizdigine düşünmeýärler.

Hökümdaryň daşynda wezipeden boşadylandygy sebäpli köňlüni kineden dolduryp ýören kişiler hem, bolelinligiň mes eden haramzadasy hem, öz hakyndan artyk alan betnebis kişiler hem bardyr. Beýle adamlar öz hetdini bilmeýändigini, güýjüniň ýetmeýändigini we haýyr işiň tarapdary daldigi üçin özüniň hökümdarda galan haky bardyr we ol hak özüne berilmelidir öýderler.

Hökümdaryň töwereginde özi laýyk bolmasa hem, özüne ýagşylyk edilmegini isleýän, emma amatly pursatlardan, wezipesinden peýdalanyp, oňşugyny bolmalysyndan hem artyk üpjün edip ulumsylanýan, haklary bolmasa hem öz paýyndan has köp talap edýän adamlar hem bardyr. Soltanyň hyzmatynda jemgyýetiň arasynda bulaşyklyk dörän mahaly «ýolbaşçy» bolýan, gozgalaň wagty gygyryp ýören, özge wagt göz üçin hökümdaryň mertebesini beýgeldenden bolup, özüni edepli-tertipli görkezmekçi bolýan, kanunyň güýjüni pese düşürýän pitneçiler hem bardyr. Onuň ýaly adamlaryň halanylmaýandygy üçin ýazgarmakdan başga çäre tapylmaz. Olar erbet habar ýaýratmakdan başga özleriniň ýamanlyklaryny ýatyryp bilmezler. Boş hyýallardan başga zada bil baglamaz. Olar diňe ýalan habary ýaýradýan, şübhe içre gezip ýören aldanan adamlar bilen dostluk gurarlar.

Soltanyň daşynda hiç wagt peýdasy degmeýän, ýalançy, hiç zat başarmaýan, biçäre, iş oňarmasa-da özüniň iş başaryanlar bilen deň tutulmagyny isleýän,

gahrymanlardan hem ýokary derejäni arzuw edýän, ata-babasynyň gazanan abraýynyň üstüne öz gazanan täze abraýyny goşmaýan, abraý sapagyny¹ öwrenmeýän, edýän işlerini Alla üçin etmeýän, öz borçlarynyň nämedigini bilmeýän kişiler hem bardyr. Çünki hakykatyň manysyna göz ýetirmedik we batyly hakyky ornunda goýup bilmedik adam sylag-hormat bilen ýagşylygyň arasyny nädip tapawutlandyrsyn?

Mundan başga-da, şuny hem bilgin, sen öz soltanyňy beýgeltmegi, halypanyň kömekçileriniň özboluşly aýratynlyklaryny öwrenmegi ýola goýduň. Onuň tarapdarlaryny we dostlaryny goradyň. Sen wepalylykda, haýyr işe kömek etmekde, haky goramakda, gör, nähili gowy kömekçi! Men seniň halypanyň işleri bilen meşguldygyňy, muňa uly ähmiýet berýändigini, onuň duşmanlaryndan habarly bolup, dostlarynyň ýagdaýyny soraýandygyňy görüp, seniň halypa tabynlygyň ýürekdendigine göz ýetirdim.

Alla hemişe seni halypa peýda getirýän ynamdar adamlardan eýlesin! Bize we saňa halypanyň söýgüsini bagyş etsin! Bizi we seni ýalan sözden, batyl ýollar bilen halypa golaýlaşmakdan gorasyn. Çünki Alla ähli öwgä we beýiklige mynasyp bolup, islän zadyny isleýşi ýaly ýerine ýetirýändir. Alla size uzak ýaş bersin! Sen maňa halypadan gorkýandygyň ýa-da ondan bir zat tama edýändigini üçin däl-de, diňe Allanyň razylygy üçin oňa hormat-sylag goýýanlaryň mejlisinde bolandygyňy, bularyň arasyndan bir emeldaryň bolsa, beýleki oturanlara gezek bermän, ýolbaşçylary we wagyzçylary äsgermän, nädogry pikirleri aýdyp, sözlerine bat berendigini gürrüň berdiň. Onuň şeýle diýendigini aýtdyň: «Häzirki wagtda halypanyň goşuny baş bölege bölünýär: horasanlylar,² türkmenler, möwlalar³, araplar we ebnalar».⁴ Sen soňra sözüňi dowam edip şeýle diýdiň: «Ol kişi öz ýanyndan bu birnäçe milletleri, dürli pikirli adamlary halypa boýun edip birleşdirmek meselesinde uly sylag we köp alkyş alandygy üçin nygmat beriji Alla köp hamdy-şükürler etdi».

¹ «Абрай сапагы» дейлип, гичме маныда ахлак-сапак кадалары гиз иегнде тутуляр.

² Бу ерде Эфталы тгркменлери гиз иегнде тутуляр.

³ Арап тайпасыные бирине ылалашылып я-да азат эдилен гулларые бир себўп билен араплара дегишли эдилмеги нетиїесинде кесекилере берилен ат.

⁴ Эбна – Еменде эйранлыларые неслинден боланлара берилен ат.

Ýene-de şol mejlise gatnaşyp oturan Fath ibn Hakanyň¹ halypanyň goşunynyň düzümini emele getirýän topar barada milletleri bölege bölüp, nesil daragtyny aýry görkezip, olary biri-birinden tapawutlandyryp, aralaryndaky gatnaşygy üzňeleşdirip görkezýän ol kişä garşy çykandygyny, onuň sözlerini ret edip ýazgarandygyny, goşunyň nesil daragtlarynyň biri-birinden uzakdygy hakyndaky pikirini inkär edendigini şeýle-de goşunyň esgerleriniň bir synpdandygy ýa-da şoňa ýakyn ýagdaýdadygy baradaky pikiri öňe sürendigini gürrüň berdiň.

Fath ibn Hakanyň soňra ýene-de şeýle diýendigini beýan etdiň: «Men şuny bilýärim, horasanlylar bilen türkmenler dogandyr. Olaryň ýurdy birdir. Gündogar halky we ol ýurtlar baradaky garaýyş başgaça bolman, eýsem, birmeňzeşdir. Olar biri-birine örän ýakyndyr. Olaryň arasyndaky şejere daragty bir bolmasa-da, meňzeşdir. Türkmenler bilen horasanlylar käbir zatlarda biri-birinden tapawutly bolsalar-da, aslyýetinde olaryň ikisi-de Horasanda ýaşaýandyrlar. Türkmenler bilen horasanlylaryň arasyndaky tapawut araplar bilen ajamlaryň, rumlular bilen slawýanlaryň, zeňniler bilen hebeşlileriň arasyndaky tapawut ýaly uzak hem däl. Tersine, bu iki toparyň arasyndaky tapawut mekgeli bilen medineliniň, çarwa bilen şäherliniň, dagly bilen düzliniň, dagda ýaşaýan taýlylar² bilen düzde ýaşaýan taýlylaryň aýratynlygy ýalydyr. Huzaýlylar³ araplaryň kürtleri diýlip hasaplanýar. Şeýle hem, türkmenler horasanlylaryň bir bölegi hökmünde tanalýar. Horasanlylar bilen türkmenleriň arasyndaky tapawut düzde ýaşaýan bilen dagda ýaşaýanlaryň, beýikde ýa-da oýda ýaşaýanlaryň arasyndaky tapawut ýalydyr».

Arap taýpalary dilleri boýunça biri-birlerinden tapawutlydyr, daş keşbinde käbir aýratynlyklar bardyr. Meselem, olaryň biri-birlerinden tapawutlylygy temim taýpasynyň⁴ ýokarky gatlagy bilen kaýs taýpasynyň⁵ aşaky gatlagynyň, howazyn taýpasynyň dili bilen Hyjazyň edebi diliniň başgarak bolşy ýalydyr. Munuň üstesine-

¹ Фатх ибн Хакан – доли ады Абу Мухаммет Фатх ибн Хакан ибн Ахмет ибн Туртуи Түрки. Ол хікмдар машгаласында дгнйў инип, Мугтасым халыпаные якин адамларыные бири болупдыр. Фатх ибн Хакан сіз усады, зехинли шахыр хікмнде таналыпдыр.

² Арап тайпасыные ады.

³ Арап тайпасыные ады.

⁴ Арап тайпасыные ады.

⁵ Арап тайпасыные ады.

de, bularyň dilleri birnäçe tarapdan hymýarlylaryň we Ýemen mihlaflarynyň¹ dillerinden has tapawutlydyr. Bu kowumlar daş keşbi, gylyk-häsiýeti, edim-gylmy we ahlagy taýdan biri-birlerinden tapawutlydyr. Ýogsa olaryň ählisi arassa, sap araplardyr. Hawa, Allatagala her ýurduň halkyna özüne mahsus aýratynlygy berýär.

Horasanlylar bilen türkmenleriň arasyndaky ahlak we dil tapawudy kahtanlylar bilen adnanlylaryň² arasyndaky tapawutdan has golaýdyr. Eger «Kahtanlylar bilen adnanlylaryň atalarynyň aýrydygyna garamazdan, iki sany dürli atanyň ogullary birden nädip arap boldy?» diýen sorag ýüze çykaýsa, şeýle jogap bereris: «Sebäbi araplar bir millettir. Olary has jebisleşdirýän zat – toprak, dil, edim-gylm, hyjuw, mertebe, hüý-häsiýet bolup, olar bir göwreden emele gelen ýaly biri-birine meňzeşdir. Kalbyň birdigi üçin ähli agzalar biri-birine meňzäpdir. Bu arabaglanyşygy has ýakynlaşdyrýan özboluşlylyk we meňzeş garaýyşlar, käbir meselelerde ýüze çykýan bir pikirlik ýa-da ylalaşylýan meseleleriň birnäçe taraplary olary has hem ysnyşdyrды. Olar hemişe biri-birleri bilen jebisdigi üçin özlerini bir nesilden hasaplapdyrlar. Bu arabaglanyşyk soňra olar üçin ikinji bir baglanyşyk bilen, ýagny gan baglanyşygy bilen ornuny çalyşdy. Olar özaralarynda biri-birlerine gyz berip, guda-garyndaş boldular. Guda-garyndaş meselesinde Yshak Ysmaýylyň dogany bolsa-da, adnanlylar Yshagyň ogullary³ bilen öýlenmekden gaça durdular. Kahtan Abaryň ogly bolsa-da, olary bu meselede goldadylar. Bu iki toparyň biri-birlerine öýlenendigi we guda-garyndaş bolandygy barada maglumat bar».

Sen ol emeldaryň pitne we özbaşdak bir topar döretjek bolýandygyny, Fath ibn Hakanyň bolsa, goşundakylaryň arasyny has-da mäkäm birleşdirmegi arzuw edýändigini aýtdyň. Mundan başga-da şeýle diýdiň: «Ebnadan bolanlar horasanlydyrlar. Çünki soňky nesil öz ata-babalarynyň nesil daragty bilen birdir. Atababalaryň amal eden ýagşy işleri, öňden gelyän oňat häsiýetleri nesliň arassalygyny ýüze çykarýar».

¹ Михлаф – обада яшаян.

² Арап тайпасының ады.

³ Ысхагыс огуллары – Ыбраһым пыгамберие оглы Ысхагыс неберелери.

Möwlalar¹ araplara has meñzeş we olara iň ýakyn adamlardyr. Şol sebäpli hadysda olaryň birnäçe taraplary göz önünde tutulyp, «möwlalar araplara degişlidir» diýilýär. Olar nesil, asaba², miras meselelerinde araplardan hasaplanýar. Pygamberimiziň: «Bir kowumyň özge kowumdan getiren möwlasy hem olardandyr. Bir kowumyň ylalaşykly ýaşajysy olaryň bir bölegidir»³ diýen hadysy hem-de «Möwla bagy nesil bagy ýalydyr» diýen ýörgünli jümle bu sözleri tassyklaýar.

Şonuň ýaly-da, bir taýpa soň goşulan adam hem şol taýpadandyr. Bu baradaky höküm öňki ýalydyr. Meselem, Ahnas ibn Şaryk sakyf taýpasyndan, Ýagla ibn Munýa (Munabbih) adawiýa ogullary taýpasyndan, Halyt ibn Urfuta uzra ogullary taýpasyndan bolsa-da, kuraýyş taýpasyna goşulýandygy sebäpli olaryň ählisi kuraýyş taýpasyndan hasaplanýar. Şol sebäpli haşym ogullarynyň azat eden gullaryna sadaka almak haram edildi. Çünki pygamberimiz olary arassa we päk diýip, öz maşgalasyna degişli etdi.⁴

Nesil daragty we garyndaşlyk bagy birmeñzeş bolsa-da, öňki gatnaşyk ýa-da ylalaşyk sebäpli pygamberimiz abdylmuttalyp ogullaryny abdyşems ogullaryndan ýokary tutupdyr.

Pygamberimiz hadyslarynyň birinde: «Araplaryň içinde iň ussat çapyksuwar Ukama ibn Mihman hem bizdendir» diýipdir. Şol wagt Zyrar ibn Azwa: «Ol biziň birimizdir» diýende, pygamberimiz: «Ýok, ol aramyza goşulandygy sebäpli bizdendir» diýip, jogap beripdir. Garaz, bir taýpanyň doganynyň oglunyň şol taýpadan bolşy ýaly, bir taýpa bilen ylalaşykly ýaşayan hem şol taýpadan hasaplanypdyr.

Soňra şeýle diýdiň: «Bu düşündirişlere görä, türkmenleriň gelip çykyş, emele geliş ýollary hem araplaryň gelip çykyş ýollaryna meñzeşdir. Hatda olaryň käbir özlerine mahsus özboluşly aýratyn häsiýetleri araplaryňkydan ýokarydyr. Ýokarda hem belläp

¹ Мівла – илки гул эдилип алнып, сое азат эдилен адам.

² Бу ерде «Асаба» дийлип кака тарапындан гандгшерлик гиз иегнде тутулар.

³ Пыгамберимизие бу хадысында башга бир ковумдан гетирилен мівланые-гулуе оны гетирен ковума дегишли боляндыгы, оларые шол ковумые білегидиги айдылар.

⁴ Пыгамберимиз із небересине садака, зекат алмагы гадаган эдипдир.

geçişimiz ýaly, olar käbir sebäpler¹ bilen araplara goşuldy. Esasan hem, türkmenleriň iň arassa abraýly taýpasynyň mertebesi kuraýyşlaryň abraýly taýpasy bolan abdymennaf taýpasy bilen des-deňdir. Şoňa görä olar haşym ogullary bilen deň derejededir. Haşym ogullary bolsa, atyň ýañagy, ýaş gyzyň boýny, göwher daş, sap altyn, sap dür, başdaky göz, bedendäki ruh, öňde saýlanyp duran burun, ýumurtganyň sarysy we ter bakja önümi ýalydyr. Eger şeýle bolsa, onda türkmenler bilen araplar bir nesil daragtyndandyr. Olar möwlalar bilen deňlige eýedir. Şoňa görä türkmenleriň şöhraty hiç bir mertebäniň, abraýyň, beýikligiň ýetmejek derejesine ýetdi. Şonuň üçin olar beýleki halklardan has beýik boldular».

Sen ýene şeýle diýdiň: «Olaryň ählisiniň biri-birine bagly bolan nesil daragtynyň uzak bolmagy mümkin. Olary jebisleşdirýän zat birek-birege bolan goldaw, halypa we döwlet ýolbaşçysyna tabynlyk, mähir-muhabbet we söýgüdir».

Soňra bularyň üstüne şuny-da goşduň: «Mejlisdäki ol adam beýleki milletleriň öwgüli we artykmaç taraplaryny taryplady. Olar hakda doly we giňişleýin gürrüň berdi. Türkmenler barada hiç zat diýmedi. Ol ähli milletleriň özlerine mahsus bolan sypatlaryny deliller bilen beýan etdi. Ýöne türkmenler bilen baglanyşykly hiç zat aýtmady. Ol: «Horasanlylar özi barada şeýle diýýär» diýip, horasanlylar barada şeýle gürrüň berdi».

HORASANLYLARYŇ BEÝANY

Horasanlylar özleri hakynda şeýle diýýärler:

Biz nakypalaryň², ýagny mertebeli adamlaryň nesillerindendiris we biz abraýlydyrys. Biz öňe saýlananlaryň nesillerindendiris. Bizde ilki halypalyk meselesi ýüze çykmanka, öňe çykmak, beýleki adamlardan saýlanmak heniz bilinmänkä, duşman bilen söweş başlamanka we «takyýa»³ ýüze çykmanka, dini wagyzçylar

¹ Бу ерде «Бир ковумые ізге ковумдан гетирен мівласы хем олардандыр. Бир ковумые ылаалашыклы яшайысы оларые бир білегидир» диен хадысдакы араплара гошулан мівлалар гіз іегнде тутулар.

² Накып – хўким, мертебели, орунтутар адам.

³ Такыя – ізгеи гизлин сакламак, ізгеи горамак гчин кўбир ишлерде із хақыкы ниетиеси ичисде сакламак. Такыя, эсасан, шайы мезхебинде гиеден уланылар.

bizden dörändir¹. Biz şu pursatlarda gyrylyp, ýitgi çekip başladyk, çetleşdirildik, gylyç we naýzaň agyr urgularyna sezewar edilip, bölek-bölek edildik. Dürli zulumlara duçar bolduk. Alla biziň kalplarymyzdaky duşmançylyk oduny öçürdi we olardan arymyzy aldy.

On iki sany nakyp, ýetmiş nejjip² bizdendir. Biz hendekçi we hendekçileriň nesilleridiris³. Biz akyldardyrys we akyldaryň perzentleridiris⁴.

Çagyrsy kabul edenler, Taýmyýany weýran edenler⁵, Nim Hazem⁶, Çoraplylar⁷, Zagandiýa⁸, Azadmerdiýe hem bizdendir⁹.

Biz ýurtlary basyp aldyk, halkyny gyrdyk. Biz duşmany nirede bolsa weýran etdik. Biz bu döwletiň we bu ýurduň eýeleridiris. Biz bu agajyň köküdiris. Bu döwletiň şemaly biz tarapdan ösendir¹⁰.

Ensarlar iki sanydyr. Olaryň birinjisi yslamyýetiň ilkinji ýyllarynda Pygamberimize kömek eden ews we hazraj¹¹ taýpalarydyr. Ikinjisi bolsa, soňky ýyllarda Pygamberimiziň mirasdüşerlerine kömek eden Horasan halkydyr. Atabalarymyz bizi bu duýgy bilen terbiýeläpdir. Biz hem çagalarymyzy şu duýgy, ýagny ýardam beriş duýgusy bilen terbiýeleýäris. Birek-birege goldawyň we kömegiň netijesinde at-abraýly nesil ýüze çykdy. Şeýle-de, biri-birini söýýän we hemaýat edýän ýol emele geldi.

Mundan başga-da beýlekileriň ýoluna goşulmaýan ýeke-täk ýoluň tarapdarydyrys. Biz şaýy¹² diýlip bilinýäris. Biz boýun bolmagyň wezipämizdigini bilip, bu ýolda janymyzy pida edýäris. Biziň ýagşy hüý-häsiýetlerimiz hemmeler tarapyndan

¹ Бу ерде хорасанлыларыс Апбаслы дівлетини эсасландырмакда ве Гмеви дівлетини йыкмакда эсасы орун тутандыгы гиз иегнде тутуляр.

² Он ики саны накып, етмиш неїип – Мухаммет Садык тарапындан Мухаммет ибн Ала ярдам, кімек бермек гчин сайланып алнан адамлар.

³ Наср ибн Сейяр билен Алы ибн Ыады Керманы хендек сівешине гатнашыпдыр.

⁴ Бу барада маглумата габат гелмедик. Бу ерде Селман Парсы гиз иегнде тутулян болса герек

⁵ Бу сізге манысына габат гелмедик. Йіне Абу Хасан Эшары: «Аммарияда бир топар бардыр. Олара «Зурария» дийилїўр. Олар шол бир вагтыс ізгнде «Таймыя» ады билен хем таналяр. Бу топарыс ёлбашчысы Зурара ибн Агяндыр» дийип беллейўр.

⁶ Бу сізге дгшгндиришине чешмелерде душ гелмедик.

⁷ Чораплылар барада маглумата габат гелмедик.

⁸ Загандия – бу барада чешмелерде габат гелмедик. «Заганд» парсча сіз болуп, вагшы хайваныс сесини аеладяр.

⁹ Азадмердие – гадымы Эйранда яшан абрайлы ковума берлен умумы ат.

¹⁰ Бу ерде Апбаслы дівлети гиз иегнде тутуляр.

¹¹ Эвс ве хазраї – Мединеде яшаян энсарыларыс ики саны улы тайпасыныс ады.

¹² Шайы – шайы мезхебиние тарапдары.

bilinýär. Biz gara baýdagyň, ynamly rowaýatlaryň, pygamberimizden rowaýat edilen hadyslaryň eýeleridiris. Biz tekepbir adamlaryň şäherlerini ýumrup, yslam döwletini zalymlaryň elinden halas edipdik. Hadys ylmy biziň aramyzda ösdi, biziň saýamyzda öz berkligini gazandy.

Biz ymamlaryň ymamy, on halypanyň atasy Muhammet ibn Aly¹ wagyzçylaryny daş-töwerege ýollamak islän wagty, özümiz we ýurdumyz barada taryply sözleri aýdyp bilen adamlardyrys. Muhammet ibn Aly bu barada şeýle diýipdi: «Basra halkyna Osmanyň oňat häsiýetleri ornaşypdyr². Şonuň üçin biziň bu ýerde tarapdarymyz örän azdyr. Kufe halkyna Aly we onuň tarapdarlary häkimdir. Biziň bu ýerde hem tarapdarymyz azdyr. Şamda Abu Sufýanyň we Merwanyň maşgalasyny goldaýanlar köpdür. Ğezirede bolsa Harurylar, Şaryýalyr, Haryjylar we Marykalar bar³. Ýöne siz ýeriňizi şu gündogardan üýtgetmäweriň. Sebäbi bu ýerlerde dürli pikirleriň täsiri ýetmedik, erbet garaýyşlaryň ýüze çykmadyk, bidgatlaryň⁴ täsiri ýetmedik kalplar, gahryman ýürekler bardyr. Men günüň dogýan tarapyny haýyrly hasaplaýaryn».

Ynha, biz has haýyr-sahawatly bolan ymamyň iň oňat goşunydyrys. Biz onuň garaýşyny we pikirini goldadyk. Ol başga bir wagtda: «Biziň bu işimiz öňe gider, yza tesmez. Gün ýaly dogar, gündizlik ýaly dünýäniň çar tarapyna ýaýrar. Ol düýeleriň we atlaryň aýaklarynyň ýetýän ýerine çenli gider» diýipdir.

Horasanlylar şuny-da aýtdylar:

Biz Şahşahyýany⁵, Dalakyýany⁶, Zakwamyýany⁷ we Reşidiýäni⁸ öldürdik. Nasr ibn Seýýar¹, Ibn Ğady Kermany², Şeýban ibn Salama Haryjy³ bilen «hendek

¹ Мухаммет ибн Алы ибн Абдылла ибн Апбас илкинйи Апбаслы херекетини йгзе чыкаран шахсдыр. Ол хиіри йыл хасабы билен 100-нйи йылда бу херекети яйратмак ве тарапдарларындан садака йыгнамак гчин даш-тйвереге вагызчылары ёллапдыр. Ол хиіри йыл хасабы билен 125-нйи йылда (милады 743-нйи йыл) Шаратда арадан чыкяр. Ол Абу Апбас билен Абу Ёагфар Мансурые какасыдыр.

² Шу китабые язары басралы Ёахыз хем Османые тарапдарыды. Шонуе гчин ол бу барада «Османые» атлы эсерини языпдыр.

³ Харыйылара айдылян атларые бири.

⁴ Бидгат - динде сое йгзе чыкан зат.

⁵ Шахшахые – Ёмеви гошунунда бир топарые ады.

⁶ Далакые – чешмелерде бу сйзге дгшгндиришине габат гелмедик. Белки-де, Табарыда агзалып гечильйун «Давкамые» болмагы мгмкин.

⁷ Закамые – Сглейман ибн Хымам ибн Абдылмйлик тарапындан дйредилен гошун топары.

⁸ Решидие – Ёмейе гошунунда бир топарые ады.

söweşini»⁴ gurnan bizlerdik. Biz Nubata ibn Hanzalynyň⁵, Amyr ibn Zubaranyň⁶ we Ibn Hubaýranyň adamlaryny öldürdik. Onuň öňküsi-soňkysy we könesi-täzesi ählisi biziň işimizdir. Biziň içimizden biri Merwany⁷-da öldürdi. Biz iri bedenli, uzyn we gür saçly, süýri kelleli, eginlek, giň maňlaýly, ýogyn boýunly, uzyn golly adamlardyrys. Biz iň köp erkek çaga dogrujy, nesil ýetişdiriji, iň azy ekiz çaga dünýä indiriji, nesli arassa, iri süňkli, daýaw, güýçli, beden agzalary sagdyn adamlardyrys. Biziň bedenimiz ýarag götermäge çydamly bolup, galkanlarymyz bilen görenleri haýran galdyryrys. Biz iň köp ýerasty baýlykly we san boýunça köp halkdyrys. Eger biziň Mawerennahrda ýaşaýan halkymyzyň ilat sany san boýunça ýajuj we mäjuj deňeşdirilse hem biz olardan artyk geleris. Biziň ýaly güýçli, kuwwatly kowum adlardan⁸, semudlardan⁹, amalykalardan¹⁰ we kenganylardan¹¹ başga hiç wagt dünýä inen däldir. Eger ýeriň ýüzündäki atlylar we çapyksuwarlar bir ýerde jemlense, biz hem şol ýerde bolsak, ähli adamlaryň gözüne biz olardan has haýbatly görüneris. Olar biziň çapyksuwarlarymyzyň ussatlygyny, beýleki kowumlaryň göterip bilmejek baýdagyny pasyrdadyşlaryny görerler. Şol wagt biziň döwletiň esasy diregi bolan halypalara gulluk edip, soltanlary goldamak üçin ýaradylandygymyza göz ýetirerler.

¹ Наср ибн Сейяр ибн Рафыг Кинаны – Гмевилерие дівргнде Хорасаные ахыркы хўкими. Абу Мгслим Хорасаные онуе дівргнде басып аляр. Ол хиіри йыл хасабы билен 131-нйи йылда (милады 748-нйи йыл) Савада арадан чыкар.

² Алы ибн Ыады Керманы какасы ілдгриленден соєра Абу Мгслимие хызматында боляр хем-де Абу Мгслим тарапындан хиіри йыл хасабы билен 131-нйи йылда ілдгрилйўр.

³ Шейбан ибн Саламат Садусы Харуры; «Шейбаныя» акымы онуе ады билен багланышдырыляр. Бу акыма «Насыбылар» хем дийилйўр. Ол Апбаслы гозгалаєы башламазындан іе Наср ибн Сейяра гаршы чыкып, тітўнден агыр ягдая дгшйўр. Соє Абу Мгслимие гошуны билен чакнышяр. Бу сівешлерие биринде Сарахсыє дервезесиние ієгнде хиіри йыл хасабы билен 130-нйи йылда ілдгрилипдир.

⁴ Бу ерде ёкарда агзалан адамларыє башына мусулманларыє хендек сівешинде капырларыє башына салан ггнғ саландырыс дийилйўр.

⁵ Нубата ибн Ханзала Килабы – Гмевилерие соєкы йылларындакы эсасы серкердебашыларыє бири. Ол Кахтаба тарапындан хиіри йыл хасабы билен 130-нйи йылда (милады 747-нйи йыл) шехит эдилйўр.

⁶ Абыл Хайзам Амыр ибн Зубара Татафаны – Шамые Хавран шўхеринден болуп, Гмевилерие соєкы йылларындакы серкердебашыларыныє бири. Ол Кахтаба тарапындан хиіри йыл хасабы билен 131-нйи йылда (милады 748-нйи йыл) ілдгрилйўр.

⁷ Бу Мерван Гмевилерие соєкы халыпасы Мерван Хымардыр. Оны кимие ілдгренидиги барада дгрли гарайышлар бар.

⁸ Ад – Еменде яшан гадымы тайпаныє ады.

⁹ Семут – арапларыє гадым тайпаларыныє бириние ады.

¹⁰ Амалыка – Ымлак ибн Лаваз ибн Арамыє несли.

¹¹ Бир миллетие ады.

Eger Tibet halky, Zabyjyň¹ adamlary, hintleriň atly goşuny, rum atlylary bir ýere jemlense, olaryň üstüne Haşym ibn Aştahunç² hüjüm etse, olar ýaraglaryny taşlap gaçmakdan başga çäre tapmazlar. Biz sakgally, akyly, ylalaşykly, düşünjeli we giň dünýägaraýyşly adamlardyrys.

Biz Şam goşuny ýaly kesekileriň namysyna degýän we kanuna boýun egmeýän adamlar dälidiris. Biz ynamly we ar-namysly adamlardyrys. Biz ruhobelentlik bilen kanagatlylygy, halypalara hyzmat etmekdäki sabyrlylygy, uzak serhetlerde gulluk etmäge bolan gaýratlylygy özümüzde jemläp bilýän halkdyrys. Biziň geň galdyryjy depimiz, uly baýdagymyz bardyr. Biziň galkanymyz, jaňymyz, donumyz, uly keçämiz, uýy towlam-towlam gynymyz, burum-burum murtumyz, Şam telpegimiz, şahryýa³ atlarymyz bardyr. Elimizde kafarkubat⁴ bilen palta, bilimizde hanjar bardyr. Biz gylyç göterip, at üstünde oňat durýarys.

Biziň göwreli aýalyň çagasyny düşürip biljek derejede güýçli hem aýyrganç sesimiz bardyr. Horasanlylar edebiýat, pelsepe, matematika, geometriýa, aýdym-saz, himiýa, fykh we hadys bilen baglanyşykly näçe sungat bar bolsa, olary öwrenip, bu hünärler boýunça uly abraýa ýetip, dünýädäki alymlardan üstün çykdylar. Biz sowut hem üzeňni ýaly zatlary we söweş ýaraglarydyr geýimlerini taýýarlaýarys. Bize ýaşlykdan çöwgen topuny oýnatmak, atyň üstüne böküp münmek ýaly tilsimleri öwredip, terbiýe berýärler. Ýaşymyz ulalyp, jahyl çykanymyzda tabt⁵ we çöwgen oýnamak, ýere dikilen nyşanany urmak, asmanda uçup ýören zady mergenlik bilen atmak, söweşde mekirlik ulanmak, awa naýza sançmak, guş atmak, duşmana hüjüm etmek, yza çekileniňden soňra gaýtadan hüjüme geçmek ýaly tilsimleri öwredýärler.

Biz iň abraýly ýere we öňe saýlanmaga laýyk adamlardyrys.

ARAPLARYŇ BEÝANY

¹ Ўхтимал бу ерде Забул, Забулыстан гиз иегнде тутулян болса герек.

² Хашым ибн Аштахунч – хорасанлылары мешхур серкерделериние бири.

³ Шахрия – Хорасанда етишдирилен атые бир гирнгиши.

⁴ Кафаркубат – Хорасанлылары сивешде капырлара гаршы уланан ярагларыныие бириние ады.

⁵ Табт - топ билен ойналян оюн.

Soňra sen şeýle diýdiň: «Ol adam araplar barada şeýle-şeýle sözleri beýan etdi: Araplaryň beýany «Araplaryň birek-birege bolan gowy gatnaşyklary, has golaý ganybirliги, gadymylygy, ata-babalaryna we kowum-garyndaşlaryna hormaty, peýdaly zada şükür ediji häsiýetleri, öwgüli taraplary dünýä dursa durjakdyr ýyldyz görünse, hajylar telbiýe¹ aýtsa, daň şemaly össe, zeýtunyň ýagy sykylp alynsa, nesilden-nesile dowam etjek sözler bilen goşgy we kyssa beýan edilse dowamaty dowam etjekdir. Döwletiň syýasatyny goldap, ata-babalarynyň miras galdyran abraýly ýoluny gorap saklajak araplardyr. Bu döp araplardan başga milletleriň urp- adaty dälendir».

Araplar özleri hakynda şeýle diýýärler:

Biziň aýratynlyklarymyzy kapyýaly sygyrlar bilen ýazylan diwan kitaplarymyz doly subut edýär. Biz ony hat-sowady ýok adamlaryň aňyna ornaşdyrýarys.

Biz kazylaryň önünde hakymyzy talap edip bilýän, abraýymyz we namysymyz ugrunda göreşýän, iki tarapy ylalaşdyryjy kaza ynam bildirýän adamlardyrys. Biz nogsanly taraplarymyzy tankyt edip, gowy häsiýetlerimiz bilen öwünip bilýän halkdyrys.

Biz şejerämizi ýatdan bilýän, birek-biregiň hukugyna has oňat hormat goýýan halkdyrys. Biz soňraky nesillerimiziň aňyna ata-baba däplerimizi ata-babalarymyzyň yzy ýitip, ady unudylmaz ýaly gylyçdan ýiti, naýzadan ötgür sözler bilen goşgy setirlerine geçirip ornaşdyrýarys. Ony kyssa görnüşinde ýat tutýarys.

Halypalary goramak we olary goldamak ugrunda edilen söweş bilen bir zat tama edilip uruşmagyň arasynda tapawut bar. Bu meselede has köne we öňki goragçy soň gelen adamdan gowudyr. Garaz, ýakyn we köne dost täze ýa-da soň gelen adamdan ýokarydyr.

Abraý, mertebe üçin ylgaýanlar iki topardyr. Olar sistany we çarwa araplarydyr.

Abu Abdylhamyt Kahtaba ibn Şabyp Tagy,² Abu Muhammet Süleýman ibn Kasyr Huzagy,¹ Abu Nasyr Mälik ibn Haýsam Huzagy,² Abu Dawut Halyt ibn Ybraýym

¹ Мусулманларые хаї дівргнде ерине етирйўн догасы.

² Кахтаба ибн Шебиі Тагы – Мухаммет ибн Алыные чагырышыны кабул эден адамларые бири. Ол хиіри йыл хасабы билен 100-нйи йылда он ики саны накыбые бири эдилип сайланяр.

Zuhly,³ Abu Amr Lahyz ibn Kuraýz Maragy,⁴ Abu Uýaýna Musa ibn Kagp Marrany,⁵ Abu Sähl Kasym ibn Mujaşy Muzany⁶ ýaly nakyplar we olaryň derejesinde bolanlaryň köpüsi arassa araplardyr. Bu nakyplaryň arasynda Mälik ibn Tawwaf Muzamy ýaly adamlar ýokdur.

İstesine-de, Merwan II öldüren, Ibn Hubaýrany ýeňlişe sezewar eden, Ibn Zubarany we Nubata ibn Hanzalany öldüren, bu gozgalaňyň we döwletiň düýbünü tutan araplardan başga birimi? Sint welaýatyny basyp alan Musa ibn Kagp dälmi? Demirgazyk Afrikany boýun egdiren Muhammet ibn Aşgaş dälmi näme?

MIWLALARYŇ BEÝaNY

Ol adam möwlalar barada şeýle aýtdy: «Möwlalar şeýle diýýärler: Biz halypany ýürekden, çäksiz söýgi bilen gurşaýarys. Biziň nyzamymyz duşmanyň hüjümi wagtynda iň berk nyzam hasaplanýar. Sebäbi aşaky gatlakdaky möwlalaryň özünden ýokardaky hojaýynynyň ynamyny ödemegi hökmanydyr. Çünki onuň abraýy hojaýynynyň abraýy bilen baglanyşyklydyr. Hojaýynynyň abraýynyň pesligi bolsa, möwlalaryň mertebesini gaçyrýar. Möwlalar öz hojaýynynda iň gowy häsiýetleriň jemlenmegini arzuw edýär. Eger hojaýynynyň abraýy-mertebesi beýgelse, onuň saýasynda möwlalaryň hem abraýy we mertebesi ýokarlanýar. Saňa iň ýakyn ýürekden mähirli gulluk etjek hem iň az bahylçylyk etjek hem möwlalardyr.

Bir hadysda şeýle diýilýär: «İňürti gul bolup, soň azat edilmek ýakynlygy nesil ýakynlygy ýalydyr»⁷. Şonuň üçin biziň araplar tarapyndan halanýan neslimiz, başgalar tarapyndan öwülýän taýpamyz bardyr.

¹ Сглейман ибн Касыр Хузагы Мервези белли серкерделери бири. Ол Абу Мгслим Хорасаны тарапындан хиіри йыл хасабы билен 132-нйи йылда ілдгрилийр.

² Абу Насыр Мўлик ибн Хайсам Хузагы – Абу Мгслим билен Хорасанда болупдыр.

³ Абу Давут Халыт ибн Ыбрайым Зухлы – Мансурые дйвргнде хиіри йыл хасабы билен 137-нйи йылда Хорасаные хўкими боляр.

⁴ Лахыз ибн Курайз – Абу Мгслимие Мерве эден ййришинде онуе гошуныные саг ганатыные серкердебашыы болупдыр.

⁵ Абу Уяйна Муса ибн Кагп Темими – илки Абу Мгслим билен Хорасанда, соера Куфедє Абул Апбас Саффахые янында боляр.

⁶ Абу Сўхл Касым ибн Муїашы Темими – Абу Мгслимие казысы.

⁷ Бу хадысые шейле манысы бар: Ісгрти гул болуп, сое азат эдилмек якынлыгы мирас меселесинде ган багланышыгыные ерине гечийр.

Sabyr dürli-dürlüdür. Olaryň has ýagşysy syry paş etmezlik üçin edilen sabyrlylykdyr. Bu meselede biz beýleki kowumlara meňzemeýän aýratynlyklara eýediris. Biz halypalara has oňat hyzmat etmäge ukyply we ýerine ýetirýän işlerimiz boýunça hem özboluşly häsiýete eýediris. Biz halypalara gulluk we hyzmat edende, çaganyň kakasyna, kakanyň atasyna hoşniýetlilik bilen gulluk edişi ýaly, hyzmat etmegi başaryan halkdyrys. Halypalar möwlalar bilen örän içgin gatnaşyp, olara uly ynam bildirýärler. Olar esasan möwlalaryň işlerinden hoşaldyrlar.

Mansur, Muhammet ibn Aly hem-de Aly ibn Abdylly möwlalar bilen ynamly we hoşniýetli gatnaşyk etmekde beýlekilerden has tapawutlandylar. Olar zeňňileri zeňňiligi, erbetleri erbetligi,¹ garamaýak işlerde işleýänleri aşaky gatlakdadygy sebäpli kemsitmeýärdi. Ol ikisi çagalardan başlap ululara çenli göz-gulak bolmagy wesúet edýärdiler. Hatda ol ikisi möwlalaryň arasynda biri ýogalaýsa, köplenç jynaza namazyny-da köplenç özleri okaýardylar. Bu işi doganlary, agalary we olaryň çagalary bilen bilelikde ýerine ýetirýärdiler. Pygamberimiz Mugta söweşinde² haşymlylaryň atly-abraýlylary bar bolsa hem, Zeýt ibn Harysany³ yslam goşunyna serkerdebaşy edip belleýär. Şeýle hem eýelän ýerlerine, onuň özüni häkim belleýär. Ýerli halk hem oňa hormat-sylag goýupdyr.

Mundan başga-da Pygamberimiziň ýarany we ogullygynyň ogly Usama ibn Zeýdiň muhajyrlaryň we ensarlaryň ýokary gatlaklarynyň serkerdebaşysy bolan döwründe Abu Anysa⁴, Şakrana⁵ we pylan-pylana kömek edendigi barada aýdýarlar.

Döwleti esaslandyran Abu Müslim Abdyrahman ibn Süleýman bizdendir. Abu Müslim ymam Muhammet ibn Alynyň azat eden guludyr. Bu ikisiniň saýasynda döwlet degirmeni aýlandy. Olar döwletiň düzgün-nyzamyny we dolandyryş işlerini ýola goýdular.

Nakyplaryň baştutany, huzaga kabyłasynyň möwlalaryndan Abu Mansur, Abulhekem Isa ibn Agýan bilen Abu Mugaýt maşgalasynyň möwlasy Abunnejm

¹ Эрбетлери эрбетлиги гчин шахсыет хікмгнде кемситмейўрди диен маныда.

² Мутта сівеши –8-нйи хйїри йылында Шамда румлулар билен мусулманларыс арасында болуп гечен сівеш.

³ Зейт ибн Харыса – пыгамберимизие азат эден гулы. Ол бу сівешде шехит боляр.

⁴ Пыгамберимизие янына гирмек гчин Абу Анис Абу Масрух ругсат берйўрди.

⁵ Шакран – пыгамберимизие азат эден гулларыныс биридир. Онуе іски ады Салых ибн Адыйдыр.

Ymran ibn Ysmaýyl hem bizdendir. Biz hem Apbasly gozgalaňynda (hereketinde) horasanlylar we araplar ýaly öwgä mynasypdyrys. Biz iki kowuma-da degişlidir. Ony hiç bir musulman inkär edip bilmez. Biz halypalara hyzmat etdik. Ýaş wagty arkamyzda göterdik. Aýratyn-da, biziň olardan peýda görmäge, wagyz etmäge, mekdeplerde bile okamaga, bagtymyz açyk bolmagy üçin hökümdaryň nazaryndaky abraýly adamlar bilen bile bolmaga hukugymyz bardyr. Garaz, bizi öwgä mynasyp araplaryň, abraýly horasanlylaryň, mertebeli ebnalaryň arasyna goşupdyrlar. Biz olardan käbir meselelerde tapawutlanýarys.

Biz häsiýeti oňat, iň ynamdar, gürründeş bolmagy arzuw edilýän rehimdar adamlardyrys. Bu aýratynlyklary we häsiýetleri özünde jemläp bilýän halkdan başga kim ýokary orunlara saýlanmaga laýykdyr?!

EBNALYLARYŇ BEÝaNY

Sen ýene gürrüňi dowam edip, ol adamyň ebnalylardan biriniň özüne şulary aýdandygyny aýtdyň:

Meniň aslym Horasandandyr. Horasan bolsa Apbasly döwletiniň esaslandyrylyp, Apbasly gozgalaňynyň dörän ýeridir. Bu gozgalaň, bu kesgir dil şol ýerde ýüze çykdy, şol ýerden atylp ýaýrady. Bu deňiz şol ýerde joş urdy. Netijede, hakyky eýesini tapdy. Onuň nury dünýäni gurşap aldy. Adalat öz hakyky eýesini tapmak bilen musulmanlary ötüşen kesellerden, agyr dertlerden we mätäçlikden halas etdi. Şeýle-de, batyl gözleri açdy. Aýlanyp-dolanyp mekan tutan ýerim halypalygyň merkezi bolan Bagdatdyr. Ol ýerde Apbasly döwletiniň tarapdarlary we onuň wagyzçylarynyň nebereleri ýaşaýar. Bu ýer Yragyň Horasanydyr¹, halypalyk öýüdir we döwletiň esasy ulgamynyň merkezidir.

Ebnalylardan bolan ol adam ýene şeýle diýipdir:

Biz Apbasly döwletiniň döremegi üçin köp gyzyklandyk we köp alada etdik. Bu ugurdaky üstünlige möwlalardan we araplardan has laýykdyrys. Ğstesine-de, biz gysga gylyjyň, uzyn naýzanyň saýasynyň aşagynda hiç kimiň inkär edip bilmejek

¹ Бу ерде Ырагыё Хорасаны дийлип Багдат гиз иёнде тутуляр.

sabyr-takatyna eýediris. Naýzadyr gylyç döwlen wagty hem gahrymanlarça başa-baş söweşýäris. Pyçaklar bilen urşup, gorkman hanjara garşy ýöreýäris.

Biz söweş meýdanynyň gahrymanlary, çykgynsyz ýagdaýyň ussadydyrys. Söweşde gaýduwsyzlyk görkezmegi we synagdan üstünlikli geçmegi başaryarys. Biz esgerlere haýbat atmagy, goşuna bezeg berýän muşahharaty¹ geýip, naýzalaryň arasyndan ýöräp, iki garşydaşyň arasynda tapawutlanmagy başaryan halkdyrys. Biz ýyrtyjy hem yňdarma adamlardyrys. Şäherleriň gala diwarlaryny böwsüp geçýäris. Biz gylyç, naýza bilen döş gerip, söweş edýäris. Biz daşlary uçut gaýalardan togalap, sütünleri ýumurýarys. Biz çarwa araplaryň kalbyna howsala aralaşyp, horasanlynyň umydyňy üzen wagty ýaragyň urgusyna gaýtargy bermegi başaryarys. Biz zuluma mertlik bilen jogap berýän, bir meselede dawa ýüze çykça, oňat delil getirýän danalardyrys. Biz dogruçylygy söýýän, nähaka berk gaýtawul berýän, taýakdan çekinmeýän, nähaklykdan uzak durýan, täleýe az boýun egýän, dostlarynyň, dogan-garyndaşlarynyň zulumyna sabyr edýän kowumdyrys. Biz hendek, köpriniň öňündäki söweşlerde we ýol ugrunda gyryldyk. Köçelerde ýarag bilen urşup, bendileriň söweşine gaýtawul berdik. Bu barada hulaýdylardan, kutaýfylardan, bilälilerden, harbilerden² soraň. Biz garakçylyk hem edýäris. Köçede ýa-da ýol ugrunda, adamlaryň gözünüň öňünde adamlary öldürýän halkdyrys. Biz hemişe ylgap ýa-da howlugyp ýöreýäris. Pyýada ýörän wagtymyz uzyn naýza göterýäris. Eger atly bolsak, gol bilen atyp bolýan gysga naýzany we ýaýy ulanýarys. Biz duzak gursak, soňy ölüm ýa-da täsiri güýçli zäher bilen gutarýar. Bizde duşmanyň ýagdaýyny öwrenen adam goşun serkerdesi bolýar. Gündiz söweşişimiz ýaly, gije hem söweşýäris. Gury ýerde çaknyşyşymyz ýaly, suwuň üstünde hem uruşýarys. Şäherde gozgalaň edişimiz ýaly, obalarda hem tupan turuzýarys.

Biz biri-birimizden aýra düşen wagşy adamlardyrys. Görmegeý boýly, uzyn sakgally, oňat oralan selleli, agyr ýüzli bolmak bilen bir hatarda, has köp iş bitirýäris we serhetde erkek ýaly söweşýändiris. Biz gahrymançylyk we mertlikden başga hat-ýazuwdan, fykhdan we rowaýatdan hem baş çykarýarys. Bagdat doly biziňkidir. Biz

¹ Мушаххарат – хер бир тарапы башга реэкеде болан харбы лыбас.

² Багдатдакы кичи этрапларые яшайыларыные атлары.

dursak, Bagdat hem durar. Biz hereket etsek, Bagdat hem hereket eder. Bütün dünýä Bagdada baglydyr. Bagdadyň ýazgydyna boýundyr. Bagdadyň ýagdaýy şeýle bolansoň, bütün dünýäniň oňa meňzejek bolmagy, ýagny halkyň özbaşyna aýry topary onuň aýry toparyna, ýolbaşçylaryň onuň ýolbaşçylaryna, gowy adamlaryň onuň gowy adamlaryna meňzemegi tebigydyr. Biz halypalar tarapyndan ýetişdirilen wezirlere goňşy adamlardyrys. Biz hökümdarlaryň hemaýaty, halypalaryň kanagaty bilen önüp-ösdük. Biz olaryň edebini, gylyk-häsiýetlerini özümize görelde edip aldyk. Biz olardan başgasyny tanamaýarys, başgalar bilen baglanyşygymyz ýokdur. Olaryň häkimiýetine dalaşýanlar, olaryň garşysyna gozgalaň turzanlar bizi iýip bolýjak lukma hökmünde görenokdylar. Bu aýratynlyklary we häsiýetleri özünde jemlän adamdan başga kim halypalylyk ornuna saýlanmaga mynasypdyr?!

MÄHIRLI WE REHIMLI ALLANYŇ ADY BILEN!

Alla seni öz penasynda aman saklasyn! Indi türkmenleriň aýratynlyklaryny başga bir milletiň öwgüli tarapy bilen deňeşdirip geçeliň. Bu kitapda olaryň aýratynlyklary bilen başga bir milletiň arasyndaky tapawutlylygy deňeşdirmäge synanyşsak, onda jedelçileriň ýoluny tutdugymyz bolar. Biz şeýtsek, mezhepleriň arasyndaky çekişme usulyny dowam etdigimiz bolar. Emma biziň bu kitaby ýazmakdan maksadymyz başgadyr. Ýokarda belläp geçen milletlerimiziň arzuw-hyýallary dürli-dürli bolsa-da, biziň maksadymyz olaryň arasyňy birleşdirmek, ýüreklerini biri-birine ysnyşdyrmakdyr. Olaryň garaýyşlarynyň bir, maksatlarynyň aýdyň bolup, kalplarynyň birek-birege bolan hoşniýetliligini gazanmakdyr.

Men bu eseri nesilleriň biri-birinden uzaklaşyp, aralaryndaky milli hem adamkärçilik duýgularynyň näderejede açylandygyny beýan etmek üçin ýazdym. Goý, duşmanlar bu adamlaryň pälini üýtgetmesin we ýalan-ýaşryk we sebäpsiz şübhele bilen olaryň arasyňy bozmasyn. Çünki bilimli mynapyk, hilegär duşman özünden aşakdaky gatлага ýalany dogry ýaly edip görkezmegi başaryar. Ol akylyszlara ätiýaçlyk eşigini geýdirýär.

Häzirlikçe diňe rowaýat edilip, beýnimizde galan sözlerimiziň, gören-eşiden we şaýat bolan zatlarymyzyň, adamlaryň dilinden diňläň kyssalarymyzyň bir böleginiň üstünde durup geçeliň. Şeýle-de, bu milletleriň ählisiniň ulanýan gurallary we enjamlary barada söhbet etmekçidiris. Ondan soň olaryň arasynda haýsysynyň gurallary oňat ulanyp bilýändigine, haýsysynyň has zehinlidigine, bada-bat meseläniň çözgüdini tapýandygyna, çalasyndygyna, giň dünýägaraýyşlydygyna, işi has oňat başaryandygyna, aň-düşünjesiniň ýokarydygyna, özboluşly häsiýetleriň köpüsini özünde jemleýändigine, ýaraglary ussatlyk bilen oýnadýandygyna, söweşde haýsynyň peýdasynyň ýa-da zyýanynyň köpdüğine, ýetişiklidigine, has hilegärdigine, özüni gorap bilýändigine we has çykgynsyz ýerlerde çäre tapmaga ukyplydygyna seredip geçeliň.

Goý, kitaby okap netije çykarmak we manylaryna üns berip, dürli ýerlerini deňeşdirip, baplaryň üstünde pikirlenip, öňüni-soňuny deňeşdirip görmek okyjynyň

paýy bolsun. Biz bir tarapy ýokary tutup, olaryň käbirlerini beýlekilerden tapawutlandyrmak üçin ýüki öz üstümize almaly. Iz garaýşymyz barada ýekeje söz hem aýtmaly. Eger kitabymyzy şu aýdylan görnüşde ýazsak, onda bu kitap dawa-jedel boýunça öz isleglerine görä ýazylan eserlerden tapawutlanar.

Käbir adamlar harby toparyň atlarynyň görnüşi, bölümi we ýazgysy boýunça birmeňzeş dældigi, şoňa görä manylarynyň hem aýrydygy barada pikir edipdirler.

«Şakryýa»¹ sözünüň görnüşi, ýazylyşy we boguny boýunça «jünd»² sözünden başgaçadygyny göreňzokmy?! Ýöne onuň many aňladyşy biri-birinden uzak däl. Iki söz hem birmeňzeş manyny aňladýar. Şeýle-de, «şakryýa» we «jünd» sözleri halypa boýun bolmagy, soltany goldamagy hem aňladýar.

Möwlalar birnäçe sebäpler arkaly araplardan hasaplanylýar. Olar medeni gatnaşyklarda araplaryň hatarynda görülip, daýyny kaka³, ornunda, ylalaşykly ýaşaýanlary gan garyndaşy we aýal doganynyň ogluny (ýegenini) bolsa özi bilen bir taýpadan⁴ diýip hasaplamagy has geň galdyryjydyr. Şeýle hem mulagana⁵ aýalyň çagasy äriň öýünde dünýä inse-de, ejesine degişli edildi.

Ysmaýyl pygamber ene-atasy arap bolmasa hem arap diýlip bilinýär. Sebäbi Allatagala ony adatdan daşary güýç bilen terbiýeläp, arap edebi dilinde gürletdi⁶. Mundan başga-da geň galdyryjy tarapy, ony hiç bir taýýarlyksyz gepe çeper edip ýaratdy. Ol häsiýeti boýunça arap boldy. Allatagala onuň bedenine araplara laýyk zatlary ýerleşdirdi. Oňa araplaryň gylyk-häsiýetini we ahlagyny bagyş etdi. Ol Ysmaýyly araplaryň içinde iň jomart, abraýly, gaýratly, ýokary derejede sylag-hormatly nurly we has mertebeli ýaratdy. Bu aýratynlyklary onuň pygamberliginiň delili etdi. Netijede, ol bu milletiň özboluşly adamkärçilik häsiýetini özünde jemläp, uly abraýa mynasyp boldy.

¹ Шакрия – эсгер, хақына тутма ве хызматкўр. Бу сиз бирлик санда «шўкири» болуп, кiне тгркмен дилиндўки «чўкир» сизгние арапчалашан гiрнгшидир.

² Ёнд – эсгер.

³ Чешмелерде шунуе билен багланышыклы аят я-да хадыса душ гелинемеди. Йiне дайза барада «Дайза эiес орнундадыр» диен хадыс ве тгркменлерие арасында болса «Догран энее болмаса, доган дайзас ёкмыды» диен айтгы бар.

⁴ Бу ерде: «Сение аял доганые оглы шол ковумдандыр (егение шол ковумдандыр)» диен хадысые мазмуны гiз iегнде тутуляр.

⁵ Мулагана – iз ўри тарапындан гтвўсиз бозук дийлен аял.

⁶ Бир хадысда «Бу арап дили Ёсмайыла ылхам эдилди» дийилйўр.

Ebnalylar doglan ýerleri boýunça horasanly, möwlalar bolsa nesil we gan gatnaşygyna görä arapdyr. Meselem, biz Zeýdiň Amryň neslinden zynanyň netijesinde dünýä inendigini bilýäris. Emma onuň Amryň neslindendigini anyk bilsek-de, Amryň ogly diýip kabul edemizok¹.

Pygamberimiz Muhammet alayhyssalamyň aýallaryna musulmanlary dünýä indirmese-de ýa-da emdirmese-de, «möminleriň enesi» diýlipdir. Bir kyragata² görä «Kakaňyz Ybraýymyň milletidir», şeýle hem «Onuň (pygamberiň) aýallary, olaryň (möminleriň) ejesi, pygamber bolsa kakasydyr»³ diýilýär.

Allatagala süýt berýändigigi üçin aýaly eje⁴, bir adamyň aýalyny bolsa başga bir aýal sebäpli «ümmül-welet»⁵, terbiýeçi we agasyny kaka⁶ etdi. Görşümüz ýaly, adamlar Allatagalanyň islän görnüşine girip bilýän gullarydyr.

Allatagala islese gullaryny arap ýa-da başga milletden, kuraýyşly ýa-da zeňni eder. Ol adamy islese erkek ýa aýal, islese hunsa⁷ edip ýaradar. Käbirlerini jyns çäklerinden çykaryp, oylan, gyz ýa hunsa edip ýaratmazlyk Allanyň emrindedir. Ähli ýaradylanlardan üstün bolan perişdeler şol görnüşde ýaradylypdyr.

Allatagala adamy eje-kakasyz toprakdan ýaradyp, topraga meňzetdi.⁸ How enäni Adamyň gapyrgasyndan ýaradyp,⁹ oňa ýoldaş etdi.¹⁰ Biz Isany kakasyz ýaradyp, ejesine degişli etdik.¹¹

Allatagala jynlary alawly otan¹, Adamy toprakdan², Isany damjasyz (atasyz)³, (atasyz)³, asmany dumandan⁴, ýeri suwdan⁵, Ýshagy önelgesiz aýaldan⁶ ýaratdy.

¹ Хадысда шейле дийилйўр. «Чага кимис дгшегинде дгнйў инсе, оса дегишлидир. Зына эден дашланылар».

² Кырагат – Гурханые окалыш усулы. Гурхан окамагые бирнўче (еди) гирнгшлери бар.

³ Бу кырагат Убай ибн Кагп ве Абдылла ибн Месгутдан гелйўн кырагатые бир гирнгшидир.

⁴ Бу ерде Гурханые 4-нйи («Ниса») сгресиние 23-нйи аяты гиз иегнде тутулар.

⁵ Гммгл-велет – хоїайынына чага догрупп берен гырнак. Бу ерде Ыбрайым, Сара ве Хаїар меселеси гиз иегнде тутулар. Чгнки Сара бир тарапдан Ыбрайымые аялы, бейлеки тарапдан болса «гммул велетдир». Аслыетинде Хаїар Сараные гырнагыдыр. Ол Хаїар тарапындан Ыбрайым пыгамбере совгат берилйўр. Ол хем «гммул велет» боляр.

⁶ Бу ерде Ысмайыл пыгамбер Якуп пыгамберие агасы болса-да, кака хікмгнде агзальр.

⁷ Хунса – ики їынслы.

⁸ Бу ерде Гурханые 38-нйи («Сад») сгресиние 71-нйи аяты гиз иегнде тутулар: «Ятлас, Первердигўрисиз перишделере дийипди: «Элбетде, Мен топракдан бир адам яратїак».

⁹ Мусеа дегишли хадысда: «Хов эне Адамые гапыргасындан ярадылды» дийилйўр.

¹⁰ Бу ерде Гурханые 30-нйи («Рум») сгресиние 21-нйи аяты гиз иегнде тутулар: «Онуе аятларындан (ене бири) Онуе сизие хемдем болмагысыз гчин їзлерисизден їбгт ярадандыгыдыр ве арасызда ашналык ве мўхир-мухаббет яйрадандыгыдыр».

¹¹ Бу ерде Гурханые 3-нйи («Імран») сгресиние 45-нйи аяты гиз иегнде тутулар.

Isany sallançakda dil açdyrды,⁷ Ýahýa heniz çagaka hikmetli sözleri aýtdырды⁸. Süleýmana guşuň, garynjanyň dilini öwretди⁹. Goraýjy perişdelere ähli dilleri öwretди. Netijede, dürli ýazuwda ýazyp, ähli dilde gepleşdiler. Uhban ibn Awsa gurt bilen geplemegi öwretди¹⁰.

Musulmanlar jennete girenlerinde, olar hiç hili tapawutlandyrylman, hatda çagalar we дәлiler hem öwredilip ýa-da terbiýe berlip дәl-de, jennetdәki halkyň dilinde¹¹ gepleşer.

Nadanlar Allatagalanyň Ysmaýyly kakasyndan hat-sowat öwrenmezden we terbiýeçilerden terbiýe almazdan, arap diline gürledişine haýran galýarlar. Bu barada garşydaş bolsa-da, kahtanlylardan biri adnanlylardan geň galyp sorapdyr. Adnanlydan bolan adamyň beren jogaby bolsa ýerlikli, täsirli we öwüt-ündewden doly manyly sözlerdi. Çünki kahtanlylar onuň pygamberdigini öňe sürmeýärler hem-de «Näme üçin Allatagala oňa şeýle täsinlikleri bagyş etsin?» diýýärler.

Adamlaryň arasynda Allanyň kömegi bilen beýgelýän adam ýer ýüzündәki maddalaryň arasynda ýüze çykýan gymmatlyga meňzeşdir. Allatagala ýeriň bir bölegini daş edip ýaradypdyr. Bu daşlaryň bir bölegini ýakut, altyn, gурşun, mis, күмүш, demir, gum we bişen toprak edip ýaradypdyr. Şeýle-de, onuň demir sulfaty, gyzyl çäge, күкүрт, surma¹², naşatyr, markaşyşa¹³ we magnit ýaly görnüşleri-de bar.

¹ Бу ерде Гурханые 15-нйи («Хиір») сгресиние 27-нйи аяты гиз іегнде тутуляр: «Їыны (ягны Иблиси) болса, (Адамдан) іе аташ-отдан ярадыпдык».

² Бу ерде Гурханые 38-нйи («Сад») сгресиние 71-нйи аяты гиз іегнде тутуляр.

³ Бу ерде Гурханые 4-нйи («Ниса») сгресиние 171-нйи аяты гиз іегнде тутуляр.

⁴ Бу ерде Гурханые 41-нйи («Фуссилет») сгресиние 11-нйи аяты гиз іегнде тутуляр.

⁵ Бу ерде Гурханые 21-нйи («Энбия») сгресиние 30-нйи аяты гиз іегнде тутуляр: «Алла ўхли зада сув билен їан берди».

⁶ Бу ерде Гурханые 11-нйи («Худ») сгресиние 73-нйи аяты гиз іегнде тутуляр.

⁷ Бу ерде Гурханые 3-нйи («Ымран») сгресиние 46-нйи аяты гиз іегнде тутуляр.

⁸ Бу ерде Гурханые 19-нйи («Меріем») сгресиние 12-нйи аяты гиз іегнде тутуляр.

⁹ Бу ерде Гурханые 27-нйи («Немлі») сгресиние 16-18-нйи аятлары гиз іегнде тутуляр.

¹⁰ Хабарларда: «Бир вагт бир чопан Мединўние ёкары тарапында гоюн бакып йіркў, гурт гоинуе гстне топуляр. Чопан гоюн билен гурдус арасына гирйўр. Гурт: «Сен мен билен Алланые маса берен рызкыные арасына гирйўрсиеми?» дийлип гетирилйўр. Ухбан ибн Авс Эслеминие ады кўте Вахбан гирнгшинде хем агзалып гечйўр. Ол Пыгамберимизи агайые ашагында илкинйи кабул эден мусулманларые биридир. Ол Мугавыяные дівргне ченли яшапдыр. Ибн Сакан гурт билен ггрлешен кишиние шолдугыны ныгтаяр. Ибн Келби Абу Убайт Балазуры, Табары болса, «гурт билен геплешен шахс Ухбан ибн Аква» болмалы диййўр.

¹¹ Пыгамберимизие хадысында шейле дийилийўр: «Араплары гч саны зат себўпли сйге. Чгнки мен арап, Гурхан арап дилинде ве їеннет халкыные дили арапчадыр».

¹² Сурьма – химики элемент.

¹³ Орта асырда от якмак гчин уланылян кгкгртли маддалара берилийўн умумы ат.

Ýeriň ýüzündäki bu gymmatbahaly jisimleri we magdan ojaklarynyň görnüşlerini kim sanap biler?

Ýagdaý şeýle bolansoň, ebnalylardan bolan horasanly möwla bolýar, möwla hem arap bolýar. Şeýle bolansoň, ebnalylaryň, möwlalaryň we araplaryň bir zat boldugy bolýar. Iň bolmanda bulary birleşdirýän zat aralaryny aýyrýan zadyň üstüni örtýär. Tersine, olar hal-ýagdaýlary we gelip çykyşlary boýunça birdir. Şoňa görä türkmenler horasanly bolup, halypalara has ýakyn garyndaş bolan möwlalardandyr. Garaz, türkmen ählisinden ýokary üstünlige eýedir. Olaryň hemmesinden abraýlydyr.

Bu ýagdaý äşgär bolansoň, beýleki serkerdeler türkmen bilen hoşniýetli gatnaşyk açdylar. Olaryň aralarynda diýdimzorluk aradan aýrylyp, duşmançylyk ýok boldy. Soňra ýakyn garyndaşlaryň, kärdeşleriň we goňşularyň arasyndaky hemişeki bahylçylyk we göriplik aýryldy. Istesine-de, garyndaşlaryň, aga-inileriň, tire-taýpalaryň arasynda birek-birege kömek etmek, gowy aragatnaşykda bolmak ýaly oňat häsiýetler ýüze çykdy.

Türkmenleriň birek-birege hemaýat etmegi gowy görýändikleri üçin çöllerde ýaşaýan käbir başga taýpalar hem olara goşulyp, bilelikde göçüp-gonýardylar. Olaryň ýoldaşlaryndan aýrylýany azdy. Şeýle-de, olaryň arasynda agasynyň ogullaryna kömek berip, onda bol nygmatyň bolmagyny arzuw edýän we onuň hemişelik durmagyny isleýän adam nygmatyň dargap, ýok bolmagyny arzuw edýän adamdan köpdi. Dogry, kähalatlarda biri-birine göribilmezlik we goldaw bermezlik ýaly häsiýetleriň ýüze çykmagy tebigydyr. Ýöne bu ýagdaý örän seýrek gabat gelýärdi.

Dünýäde hiç haçan düşnüşmezlikleriň aradan aýrylmagy, adamlaryň arzuw edişleri ýaly rahat we asuda bolmagy we her kimiň deň derejede bolup, erbetliklerden saplanmagy mümkin zat däl. Bu ýagdaý iş öýi¹ bolan dünýäde mümkin bolman, sylag öýi² bolan ahyretde amala aşar.

¹ Дар-ул амал – иш ійи, ягны дгнйў.

² Дар-ул їеза – сылаг ійи, ягны ахырет.

TÜRKMEN MERTEBESI

Mähirli we rehimli Allanyň ady bilen!

Men bu kitaby halypa Mugtasym Billäniň¹ döwründe ýazdym. Goý, Allatagala ondan razy bolsun! Onuň ýüzüni ak etsin! Men käbir sebäplere görä, bu kitaby oňa gowşuryp bilmedim. Ol hakdaky gürrüňiň köp wagt aljakdygyny nazarda tutup, bu ýerde ol sebäpler barada durup geçmedim.

Men eseri ynsabyma laýyk ýazmaga çalyşdym we yhlas etdim. Şeýle-de, haýsydyr bir milletiň waspyny ýetirmek bilen käbir adamlar üçin ulaldylyp ýazylan eser bolmagyny islemedim. Eger eser şeýle görnüşde bolsa, onda onuň özeni ýasama bolardy. Kitapda beýan edilen ýalan-ýaşryk gürrüňler, birnäçe gezek aýdylan zatlar, sözüň manysyny gaçyrýar, düşünmegi kynlaşdyrýar we erbet täsir döredýär.

Taryp edilýäne has köp peýda berýän, oňa has köp haýry degýän iň gowy yz we ýatdan çykmajak ýatlama galdyrýan zat dogry wasp hem-de oňa laýyk we mynasyp bolan öwgüdir. Şonuň üçin wasp edýän adamyňy görkezip aýtmalysyň. Men şeýle diýýärin:

Türkmenleriň özboluşly aýratynlygy barada durup geçmek üçin beýleki esgerleriň kemçilikleri barada aýdyljak bolsa, onda bu eseri bir gyra taşlamak dogry bolardy.

Türkmenleriň köpüsiniň oňat häsiýetlidigini aýdyp, az mukdardaky kemçiligini aýdyp durmagyň hem hajaty ýok. Sebäbi iki häsiýet biri-biri bilen ylalaşmaýar. Çünki köpçüligiň gowy häsiýetlerini hemişe aýdyp durmaklyk diňe bir borjumyz bolman, eýsem, üstümize ýüklenen borç şol zatlaryň üsti bilen jemgyýetdäki erbetligi az mukdarda bolsa-da düzetmeklikdir. Parz zat birnäçe meýletin zatdan peýdalydyr.

Her kimiň günäsi-de, kemçilikden nesibi-de bardyr. Adamlar biri-birlerinden gowy taraplary bilen birlikde, erbet taraplarynyň hem bardygy bilen tapawutlanýarlar. Olaryň içinde ähli ýagşy häsiýetleri özünde jemläp, ähli erbetliklerden saklanýanlary aňsat göze ilmeýär.

¹ Абу Ысхак Мухаммет ибн Харун Решит Мугтасым Биллү Апбаслы – хиіри йыл хасабы билен 218-нйи йылда халыпа боляр. Ол Самарра шўхерини бина эдипдир. Хиіри йыл хасабы билен 227-нйи йылда (милады 842-нйи йыл) Шамда арадан чыкяр.

Nabyga¹ şeýle diýýär:

Kemsiz dosty tapmarsyň sen hiç haçan,

Kemsiz adam duşmaz saňa hiç mahal.

Harys Sagdy² şeýle diýýär: «Dostlugy adaty gündelik durmuşa meňzeş, her gün dürli öwsüp duran bir dostum bar. Bir häsiýetini ýazgaryp düzetdirsem, onuň beýleki ýazgarmayan häsiýetim meni özüne çekýär».

Bassar³ bolsa şeýle diýýär:

«Sen her bir işde dostuňy tankyt etseň, soňra tankyt etmäge adam tapmarsyň. Ýa ýeke ýaşa, ýa-da dostuň bilen oňat gatnaş. Ol kähalatda günä iş eder, käte bolsa günäden gaçar. Käte-käte telim gezek üstüne çöp-çalam we saman düşen suwdan içip başarmasaň, teşne galarsyň. Haýsy adamyň içen suwy hemişe arassadyr?».

Bu barada Mutyg ibn Yýas Leýsi⁴ şeýle diýýär:

«Eger ömürboýy günä iş etmedik adam bilen dost bolmak isleýän bolsaň, hernäçe gözleseň-de beýle adamy tapmarsyň. Deňi-taýy bolmadyk beýle adam nirededir?! Meniň dostum ýalňyşymy bagyşlaýan, dostunyň kemçiliginiň az bolmagyny oňat görýän adamdyr».

Goşunda gulluk eden Muhammet ibn Sagyt⁵ şeýle diýýär: «Men ömrümde mümkinçilik dörese, ägirt uly ýagşylygy üçin Amra: «Sag bol» aýtjak. Ol şeýle bir üýtgeşik adam welin, elindäki zadyny dostundan gaýgyрмаýar. Ol meniň arzuw-islegimi görünmeýän tarapyndan gördi. Meniň isleg-mätäçligim aradan aýrylýança, şol mesele onuň gözüniň öňünden aýrylmady».

¹ Зыят ибн Мугавья Набыга Зубайны – тахылыет дівргіне танымал шахырларыные бири.

² Шахыр Абу Кудама Харыс ибн Хылал Сагды Курнайы – Ол Абдылла ибн Хазым Хорасаные хўкимикў темимлеріе баштутаны болупдыр.

³ Абу Мугаз Бассар ибн Бурд Укайлы Зарыр – Басрада дгнйў инйўр. Онуе бирнўче гошгулары бар. Имргіне соеунда Багдатда халыпаларые меілісине гатнашяр. Ол халыпа Мўти тарапындан зындык дийлип гнўкўрленип, хиіри йыл хасабы билен 167-нїи йылда (милады 784-нїи йыл) ілдгрилипдир.

⁴ Абу Сулма Мутыг ибн Ыяс Кинаны – Гмевилер хем-де Апбаслылар дівргнде яшан шахырларые бири. Ол Басрада дгнйў инйўр ве шол ерде арадан чыкяр. Ол хиіри йыл хасабы билен 166-нїи йылда (милады 783-нїи йылда) Басрада вепат боляр.

⁵ Мухамет ибн Сагыт Кўтип Темими – гошун кўтиби, Багдат шахырларыные биридир. Ол III хиіри асырыные биринїи ярымында яшапдыр.

Iňler araplaryň arasynda haýyr iş üçin dürli toparlardan baý-garyp diýmän hemmeler bir ýere jemlener eken hem-de araplaryň öz arasynda käbir adamlaryň geçip boljak günäsiniň bagyşlanmagynyň ahlak taraplary deňeşdiriler eken. Durmuşda adamlaryň arasyndaky peýda berýän gatnaşyklarda oňat täsir edýän zat aň-düşünjedir. Şoňa görä ätiýaçly, güýçli, mertebeli, ýolbaşçy we hojaýyn bolmak gerek. Allanyň beýikligini goramak, goldaw we hemaýat etmek bilen bir hatarda gowy häsiýetleri özüňde jemlemäge, nesil arassalygyna, ýokary ahlaga, kämil ylymly-bilimli bolmaga, mertebeli bolmaga çalyşmak, pikir ýöredýän adamyň akylynyň ýetmeýän ýerine çenli düşünjek bolmak, bagyşlanmaly ýerinde bagyşlamak, gerekli ýerlerde geçirimlilik etmek gerek. Eger şu häsiýetleri özüňde jemlemegi başarmasaň, beýik Allatagala ýerdäki iň uly dereje bolan halypalyk täjini, ummasyz nygmatyny, iň parlak we ýokary bolan keremlilikini bagyş etmez. Halypa boýun bolmak özüňe boýun bolmakdyr. Halypa garşy çykmak özüňe garşy çykdygyňdyr.¹ Onda hiç hili şek-şübhe bolup bilmez.

Güýç bilen kuwwat diňe beýik we uly bolan Alladadyr. Indi bolsa türkmenler barada bize ýetip gelen maglumatlary beýan etmekçi. Daryl hulafada² halypa tarapyndan kabul edilip gelnen adamlaryň arasynda Muhammet ibn Ğahm³, Sumama ibn Aşras⁴, Kasym ibn Seýýar⁵ şeýle diýdiler:

Bir wagt Humaýt ibn Abdylhamyt⁶, Yhşyt Sugdy, Abu Şujag Şebip ibn Buharahuda Balhy, Ýahýa ibn Mugaz⁷ we söweş tilsimlerini, harby ylmy oňat bilýän sanaýmaly tejribeli, taýýarlykly we söweşiň inçe sylary bilen meşgullanýan beýleki adamlar otyrka Mamunyň⁸ ilçisi gelip, olara: «Halypa size aýry-aýrylykda ýa-da bilelikde, öz araňyzda her bir serkerde öz ynanýan ýüz adamsyny saýlap, ýüz sany

¹ Бу ерде Гурханые 4-нйи («Ниса») сгресиние 59-нйи аяты гиз іегнде тутулар.

² Дарыл хулафа – халыпалар ійи,халыпалык меркези.

³ Мухаммет ибн Ğахм Бармакы, Мамуные дівргнде яшан пелсепечи.

⁴ Абу Магн Сумама ибн Ашрас Нумайры мугтазыла акымыные эсасы векиллериние бири, белагатчы (чепер сізли) алым. Онуе тарапдарларына «Сумамыя» дийилйўр. Ол хиїри йыл хасабы билен 213-нйи йылда (милады 828-нйи йыл) арадан чыкыпдыр.

⁵ Касым ибн Сейяр Мамуные меїлислерине гатнашан адамларые биридир.

⁶ Хумайт ибн Абдылхамыт Тусы – Мамуные улы серкерделериние бири.

⁷ Яхя ибн Мугаз – Мамуные серкерделериние бири.

⁸ Абулапбас Абдылла ибн Харун Решит – Мамун Апбаслы – Апбаслыларые единйи халыпасыдыр. Ол хиїри йыл хасабы билен 198-нйи йылда халыпа боляр. Ол хиїри йыл хасабы билен 218-нйи йылда (милады 833-нйи йылда) арадан чыкяр.

türkmen ýa-da ýüz sany haryjy bilen duşuşmaly bolsa haýsyny seçerdiňiz? Bu baradaky pikirleriňiziň delilini ýazmaça ýazyň! diýip buýurýar» diýdi.

Bu ýerde oturanlaryň ählisi: «Ýüz sany haryjy bilen däl-de, ýüz sany türkmen bilen çaknyşmagy makul gördük» diýdiler.

Humaýt hiç zat gürlemän dymyp otyrды. Hemmeler delilini sanap gutaransoň, ilçi Humaýda: «Hemmesi aýtjagyny aýtdy. Ýeri, sen näme aýtjak bolsaň aýt we ýaz. Olaryň tersine bolsa-da, peýdasyna bolsa-da deliliň bilen esaslandyr» diýdi.

Humaýt ibn Abdylhamydyň sözleri

Soňra Humaýt şeýle diýdi: «Men ýüz sany haryjy bilen duşuşmak isleýärin. Sebäbi men haryjylaryň söweşleriň ählisinde tapawutlanýan taraplarynyň türkmenlerde has kämildigini gördüm. Haryjylaryň türkmenlere seredeniňde söweşde doly kämil daldigine göz ýetirdim. Bu meselede türkmenleriň haryjydan ýokarlygy, haryjynyň başga söweşlerdäki üstünligi derejesindedir. Mundan başga-da türkmen haryjydan köp taraplary boýunça ozdurypdyr. Bu barada haryjynyň pikiri ýa-da duýgusy ýokdur. Onuň üstesine-de türkmeniň haryjydan aýratyn özboluşlylygy bar. Olaryň käbir ýerleri haryjylar bilen deň ýaly welin, ýöne olar has howply we köp işe peýda berýändirler».

Humaýt aýratyn hem şuny belledi. «Haryjynyň söweşde tapawutlanýan aýratynlygy şulardyr:

1. Olar söweşiň başynda güýçli hüjüme geçýärler. Bu hüjüm haryjylaryň arzuwlaryna ýetip, maksatlaryny amala aşyrýan pursadydyr.

2. Duşmany aladaňdan ukuda wagty üstüni basyp, weýran etmek. Gaýduwsyzlyk bilen hüjüm etmek, hüjüm edip yza çekilmek. Soňra dem-dynç almaga we pikirlenmäge pursat bermän, bada-bat işini amala aşyrmak üçin ylgap, uzakly gije ýörişi dowam etmek. Duşman şeýle wagtda hiç kimiň munça ýoly geçip biljegini çak edip bilmez.

3. Haryjy başga adam tarapyndan «Islese ýetýär, tutuljak bolsa gaçýar» diýlip tapawutlandyrylýar.

4. Olaryň azyklary we egin-eşikleri azdyr. Haryjy atyny ätiýaçda goýup, gatyra münýär. Islese agşam bir ýerde, ertiri başga ýerde geçirip bilýär. Haryjylar şeýle täsin adamlardyr. Olar öz ýurtlaryndan çykanlarynda yzynda süri-süri mallary, gür agaçly baglary, beýik öýleri, däneli ekinleri taşlaýarlar, emma owadan aýallary ýanyndan aýyrmaýarlar. Olary başga goşun bilen çaknyşmaga höweslendirmek üçin mal-mülki ýokdur. Olar islän ýerinde suw we ýeterlik azyk tapýarlar. Muny tapmadyk halatynda bolsa, ganatlary bilen uzak aralygy ýakynlaşdyryp, belentli-pesli ýerlerden uçup geçip, hiç zat ýygnamaýan we ertirini alada etmeýän guşlar ýalydyr.¹ Haryjylar hem guşlar ýaly iýmit aladasyny edenok. Azyk gutarsa agwajyýa² atlary, gatyrlar we beýleki atlar ýüküň ýeňildigi sebäpli uzak aralygy tiz geçmäge kuwwatly bolup, azyk tapmagy ýeňilleşdirýär we hurş bolelin bolýar.

5. Eger hökümdar olara az azyk we ýeňil ýük berip, duşmana garşy ýollasa, duşmanlar haryjylaryň önünde durup bilmez. Ýüz sany duşman esgeri ýüz sany haryjyň önünde durup bilmez. Haryjylar yzyna düşse, duşman halas bolup bilmezler. Haryjy haçan duşmany ýagmalamak we duýdansyz üstüni basmak islese, duşmana golaýlaşyp, pursat tapyp duşmanyň kem ýerlerini öwrenýär. Olar olja alyp, islän wagty yzyna çekilip, islän wagty duşman güýçleriniň nyzamyny bozup, bir bölegini alyp biljekdigine göz ýetirip hüjüme geçer.

Humaýt: «Ynha, haryjylaryň tapawutlanýan taraplary. Serkerdeler olaryň şu aýratynlyklaryny göz önünde tutup, olar bilen söweşmek islänoklar» diýdi.

Kasym ibn Seýýar bolsa şeýle diýdi:

«Haryjylar ýüregiňi gobsundyrp, lerzana getirýär. Olar önündäki päsgelçilikleri ýok edip dargadýar. Olaryň esgerleri we söweşijileri barada halkyň arasynda aýdylýan gürrüňler bar».

Bir şahyr şeýle diýýär:

Gysganç adamdan tagam iýmez myhman,

Ol myhmana misli gapakly gazan.

¹ Бу белки-де, «Ёеннете йгреклери гушуе калбы ялы болан адам гирер» хадысые мазмуны гиз иегнде тутуляндыр.

² Кичи яшда гетгне мгнгленде аягы эгрелип дуран атларые йынсындан болан атлар.

Başga şahyryň şu beýti aýdypdyr:

Wad dagynyň¹ ýagdaýy üýtgedi.

Indi kütek gylyç haryjynyň elinde,

Ol uran ýerini kesmän yzyna gaýdýar».

Başga bir şahyr şeýle diýýär:

«Tahkim»² diýip, agşamara gylyç syryp,

Arsanlar bilen duşuşmak oňa has amatlydyr.

Ýokardaky sözler Kasym ibn Seýýaryň goşmaça aýdanlarydyr.

Humaýt öňki aýdanlarynyň üstüne şulary goşdy:

«Ilkinji hüjüm etmek barada aýdylsa, türkmenler bu meselede örän täsirli, güýçli we sarsman, berk durup bilýärler. Olar hüjüm edilende öňündäki päsgelçilikleri ýeňip geçmekde ýoldan çykmaz ýaly düşüňjani atynyň beýnisine ornaşdyrypdyrlar. Eger ýolundan üýtgeşe, gaty çapmagy öwredipdirler. Beýle ýagdaýda atyny birki gezek aýlamaly bolýar. Sebäbi aty ýolundan aýrylmaýar we çapman durmaýar. Türkmen şeýtmek bilen bir hatarda kelläňe geläýjek dürli zyýanly pikirler barada oýlanypdyr. Türkmenler durmuşy söýüp, duşman bilen garpyşykdan gorkmaz ýaly öňündäki päsgelçiligi ýeňip geçmek üçin umytsyz bolmandyr. Atyny hem şu görnüşde terbiýeläpdir. Oňa heläkçilige uçraýmagy mümkin bolan iki goşunyň aralygynda hiç zat etmän aýlanyp, hüjüme geçilende eýesine seretmezden gitmegi öwredipdirler. Türkmenleriň aty taýýarlyklydygy sebäpli duşmanyň kemçiligini görmän hüjüm etmeýärler. Türkmen elmydama aldym-berdimli söweşe girende gaçmak, bahana tapmak diýen zady kellesinden çykaryp, janyny pida eder welin, bir ädim hem yza tesmeýän, dürli hilegärliги birjik-de ünsünden düşürmeýän adamdyr».

¹ Вад дагы – бу ерде гичме маныда душумык ери манысында болмагы мүмкин.

² Тахким – хариыларые шыгары болуп, «Хікм дие Алла дегишлидир!» манысындадыр.

Humaýt sözüni ýene şeýle dowam etdi:

«Haryjy hüjüm edende güýçli naýza urgularyna ynam bildirýär. Türkmenler bolsa haryjylar ýaly, hatda olardan hem has oňat naýza erk etmegi başarýarlar. Hüjüm edilen wagty olaryň mün atlysy, mün sany duşmanyň atly goşunyna ok atsa olaryň ählisini ýere serýär. Şeýle hüjüme hiç bir goşun gaýtawul berip bilmez. Istesine-de, haryjylaryň we çarwa araplaryň atyň üstünde taryplar derejede erkleri ýokdur.

Türkmen atyň üstünde ýabany haýwany, dikilip goýlan bir zady, uçup barýan guşy nyşana alyp, oky asmana atan ýalydyr welin, atan oky nyşana göni deger. Bukulan awy at üstünde çapyp barýarka urmaga ussatdyr. Ol süýşüp barýan atyň üstünde öňe-yza, saga-çepe, ýokary-aşaga ok atmagy başarýar. Haryjy ýaýyna bir ok goýmanka, türkmen on sany ok atýar. Dag gerişlerinden düşende ýa-da çykanda, oý ýere girende atyny haryjynyň düz ýerde çapşyndan has gaty çapýar. Türkmeniň ýüzünde iki gözi, ýeňsesinde iki gözi bolup, jemi dört gözi bardyr.

Haryjylaryň söweşiň ahyrynda, horasanlylaryň bolsa söweşiň başynda kemçiligi bardyr. Horasanlylar duşman bilen çaknyşygyň başlan wagty yza çekilýärler. Eger şol wagt gaçsalar, ýeňlişe sezewar bolýarlar. Şunuň ýaly birnäçe gezek yza dolanýarlar. Haçanda duşman goşuny hüjüme geçip, goşuny howp astyna salsa, yza çekilse bolar.

Haryjylar bir yza çekilseler, gaçýarlar. Olaryň yza çekilenden soňra gaýtadan hüjüme geçen ýerleri örän seýrekdir.

Türkmen horasanly ýaly yza çekilmeýär. Yzyna öwrülen halatynda hem adam öldürýän zäher ýaly işiňi tamamlýar. Sebäbi ol yzyndaky adamy hem önündäki adam ýaly ok atyp urmagy başarýar. Şeýle tizlik bilen aty çapyp barýan wagty kement atyp, kement bilen duşmanyň atyny ýykýar we atyň üstündäki çapyksuwary göz açyp-ýumasy salymda gapyp alşyna ynanar ýaly däl. Şu wagta çenli Muhallap ibn Abu Sufranyň¹, Harys ibn Hylalyň² we Abbat ibn Hüseyiniň¹ kemendinden hiç

¹ Абу Сагыт Мухаллап ибн Абу Суфра Залым ибн Серрак Азды Атакы – Дабада доглуп, Басрада ингп-испидир. Ол Мусгап ибн Згбейр тарапындан харыыйлар билен болан сивеше гатнашяр. Ол харыыйлар билен он докуз йыл урушяр. Ахырсоеунда ееиш газаняр. Ондан соера Абдылмўлик тарапындан Хорасан хўкимлигине белленйўр. Ол хиїри йыл хасабы билен 83-нїи йылда (милады 702-нїи йылда) шол ерде арадан чыкыпдыр.

² Бу шахс кement атмакда уссат боланларые бири болмагы мғмкин.

kim halas bolup bilmändir. Şular bilen bir hatarda, türkmen köplenç kement atyp, oýun oýnaýar. Eger kemende düşen adamy tutup, öz ýanyna alyp bilmese emelsiz, nadan hasaplanýar. Netijede, özünü oňarmaýan türkmen kemende düşen adamyň ökdeligini öňe sürýär.

Türkmenler atly urşujylara iki, üç ýaýy götermegi öwredipdirler. Türkmen hüjüm eden wagty şahsy ýaragy, aty, at esbaplary we beýleki ähli zerur zatlary onuň ýanynda bolýar. Hakykatdan-da, olaryň çalt ýöremäge, durman ýoluny dowam etdirmäge uzakly gije ýöräp, uzak ýurtlary söküp geçmäge bolan ukyplary görenleri haýran galdyrýar. Meselem, haryjynyň aty türkmeniň aty ýaly owadan we çydamly dälidir. Türkmen atdan has oňat baş çykarýar. Ol atyna isleýşi ýaly terbiýe berýär. Türkmen haryjylaryň seýislerinden hem has ussatdyr. Atyny özi ösdürýär we taý wagtyndan başlap, ony terbiýeleýär. Türkmen atynyň adyny tutsa, at onuň yzyna düşýär. Atynyň adyny atyň özüne şeýle bir öwredipdir welin, at öz adyny ýabynyň «hoş», düýäniň «ohh», erkek düýäniň «yhh», gatyryň we eşegiň «çöş» sözlerini, däliniň öz lakamyny we çaganyň öz adyny anyk bilişi ýaly bilýär.

Türkmeniň ýaşan ömrüni jemleseň, atyň üstünde geçen günleriniň ýeriň üstünde oturan gününden köpdüğine göz ýetirersiň. Türkmen sap ganly atyna münüp urşa gidýär, syýahat edýär we aw awlaýar ýa-da başga maksat bilen ýurdundan gitse, ýabysy we taýy onuň yzyna düşýär. Teşne bolsa baýtaly sagar. Münüp ýören atyna dynç berjek bolsa, ýere düşmän beýleki ata münär. Dünyäniň ýüzünde türkmenen gaýry et iýýän ynsanyň bedeninde dürli keseller ýüze çykýar. Türkmeniň mal-garasy gamyş köküni, ot ýaly zatlary iýýär. Ol atyny saýada ýa-da sowukdan gorap saklamagy zerur hasaplamaz».

Humayt sözünü şeýle dowam etdi:

«Haryjylar ýörişi tizleşdirmek üçin serhetdäki esgerleri, ähli habar beriş ulgamlaryny, hyzmatkärlerini we ähli güýjüni jemläýse olaryň, bu güýji diňe türkmenleriň güýçleri bilen barabar bolup bilmez. Olaryň saýlama atlary uzak

¹ Абу Ыахзам Аббат Хрсейин ибн Езит ибн Амр Хабаты Темими – из дівргнде темим тайпасыные мешхур гахрыманы болуп, ол Ибн Згбейрие дівргнде Басрада гошун серкерделигине белленйўр. Хиїри йыл хасабы билен 85-нїи йылда (милады 705-нїи йыл) Кабулда душманлары тарапындан ілдрилипдир.

aralykdaky ýoly säginmezden geçip bilýär. Türkmenlare ne haryjynyň aty, ne-de Toharystan¹ aty çydar. Olar haryjy bilen bilelikde ýola düşse, heniz haryjynyň aty bat almanka, türkmeniň aty doly güýji bilen okdurylyp geçip gider. Türkmen şol bir wagtyň özünde çopan, seýis, janbaz², baýtar³ hem atşynasdyr. Türkmen öz başyna bir milletdir».

Türkmen başga goşun bilen ýola düşse, olar 10 mil geçmänkä, türkmen 20 mil geçer. Olaryň sag we çep tarapyndaky goşunlar, oňa garamaz yzda galar. Aw awlamak üçin dagyň depesine çykar we jülgeleriň jümmüşine aralaşar. Ýerde süýrenip, ýöräp, uçup-gonup oturan zat görse ok atar. Mundan başga-da türkmen esgerleri beýlekiler ýaly ýöremeýär, uçýar. Kähalatlarda uzakly gije ýöremek agyr düşýär. Düşlemeli ýer uzakda bolup, öýle wagtynda ýadawlyk has artýar. Biri-birine gezek bermän gepleşän adamlaryň hem ýadap, dymyp oturan wagtyna gabat gelinýär. Her kim jöwzaly yssydan bişip ýa-da aýazly sowukdan doňup, gije ýöremekden ýadaýar. Olar ýoluň gysgalmagyny isleýär. Salgym ýa-da serhet belligi görünse, düşelgä gelip ýeten ýaly bolýarlar. Atlylar sünnet edilen çaga ýaly satanynyň arasyny açyp ýöreýärler. Olar ýadawlygyny pallap, gernip ýa-da arkan ýatyp aýyrmaga çalyşýarlar. Köp ýol geçip, ok-ýaý atyp, zordan diýen ýaly düşelgä golaýlaşan wagtларында öňünden gulan, keyik, tilki ýa-da towşan çykaýsa, türkmeniň näçe ýollary söküp, ýadap gelýän adam däl ýaly awa tarap okdurylyşyny bir görsediňiz!

Eger esger iki dagyň arasyndaky darajyk derede ýa-da geçelge-de gabawa düşse, türkmen atynyň gerşine basyp, esgerleriň arasyndan geçip, beýle tarapdan daň ýyldyzy ýaly bolup dogar, gaýalyk öňünden çyksa, aýlanyp geçmez, çür depesine dyrmaşar we beýleki tarapyndan dag tekesiniň düşüp bilmejek yerinden aşak iner welin, sen türkmeniň özüni nähili howpuň içine atandygyna we ençeme gezek diri galandygyna haýran galarsyň. Eýsem-de bolsa, türkmenler elmydama şeýledir».

Humaýt şeýle diýip, sözüni dowam etdi:

«Haryjy islän wagty duşmany tutýar, yzyna düşülende bolsa gaçýar diýlip, taryp edilýär. Emma türkmen üçin gaçmaga zerurlyk ýokdur. Olar biriniň yzyna düşüp

¹ Бухара аты.

² Їанбаз – їаныны орта гоїян хақықы эсгер.

³ Байтар – мал лукманы, ветеринар.

gezmeýär. Ele salynmak islemeýän adamyň yzyndan kim ylga? Bu delildir. Haryjylaryň ählisiniň gahrymançylygynyň sebäbi dindarlykdyr. Olar söweşmegi din bilen baglanyşdyrýarlar».

Milletleriniň dürli, ýurtlarynyň aýrydygyna garamazdan Sistan, Horasan, Ğezire, Ýemen, Magryp we Oman halkynyň ählisini, azrakylary¹, nejdleri², ybazylary³, sufrylary⁴, möwlalary, araplary, çarwa araplary, gullary, aýallary, tikiňçileri, daýhanlary söweşde birleşdirýän zat – olaryň dindarlygydyr. Dünýä ýüzünde haýsy milletden ýa-da haýsy ülkeden bolsun, tapawudy ýok, gan alyjylar damaryň nirededigini gowy bilýär. Haýsy ýurtdan ýa-da milletden bolsa-da, gadymyýetçi, balykçy, türgen, dokmaçy, aluw-satuw we kagyz işleri bilen meşgullanýan adamlar meňzeş bolýar.

Biz ýokarda sungat we hünär bilen meşgullanýan adamlar birleşdirilse, birmenzeş häsiýetlidir diýen netijä geldik.

Humayt şeýle diýdi: «Biz türkmenleriň ýurdundaky söweşde olaryň olja toplamak üçin däl-de din, mezhep, häkimiýet, salgyt, tire-taýpa, ar-namys, abraý, watany ýa-da öýüni, malyny goramak maksady bilen söweşýändiglerini gördük. Urşy saýlamak hukugy türkmeniň ygtyýaryndadyr. Eger yza çekilse, bir belanyň geljeginden gorkmaz. Olar kömek etse, sylag tamasyny etmez. Türkmenler hemişe ülkesinde, ýagmalan ýerlerinde we söweşde şeýledir. Olaryň yzyna düşüp bilmeýärler, olar beýlekileriň yzyna düşýärler. Köp ýagdaýda olar ortaça güýç bilen uruşýarlar. Doly güýjüni sarp etmeýärler. Şeýle ýagdaýda-da türkmeniň garşysynda hiç zat durup bilmeýär. Hemmeler olaryň ýuwdup boljak lukma dældigini bilýär. Bu aýratynlyklara eýe bolan halkyň garşysyna mesele ýüze çykaryp, oňa görilmezlik edip, onuň aň-düşünjesine zeper ýetirmek üçin üstüne söweşijini küşgürseň, näme boljagyňy pikir edip gör.

Haryjynyň naýzasynyň uýy uzyndyr. Türkmeniň naýzasynyň uýy gysga we içi boşdur. Içi boş, gysga uçly naýzalar has oňat saplanýar. Ony götermek hem ýeňil

¹ Азракылар – харыйылардан болан Нафыг ибн Азракые тарапдарлары.

² Нејдлер – харыйылардан болан Нејд ибн Амрые тарапдарлары.

³ Ыбазылар – харыйылардан болан Абдылла ибн Ыбаз Мурры Темиминие тарапдарлары.

⁴ Суфрылар – харыйылардан болан Зыят ибн Эшрефие тарапдарлары.

düşýär. Araplardan başgasy uzyn uçly naýzalary pyýada goşuna berýär. Şuňa meňzeş naýzalary ebnalylar hendek gapysynda we geçelgelerde ulanýarlar. Ýöne ebnanlylar bu meselede türkmenler we horasanlylar bilen ýaryşyp bilmez. Sebäbi olar bu görnüşdäki naýzalary diňe hendek gapysynda we geçelgelerde ulanýarlar.

Türkmenler bilen horasanlylar köplenç atly goşun bolýarlar. Goşunyň esasy möhüm wezipesi atlylara düşýär. Olar yza çekilip gaýtadan hüjüm etmegi başaryarlar. Atly serkerdeler duşmanyň goşunyny tumar¹ ýaly düýrläp, saçyň dargaýşy ýaly dargadyp bilýän adamlardyr. Olaryň arasynda duzak gurýanlar, goşunyň önündäki we soňundaky adamlar atly esgerlerden saýlanyp-seçilýär. Olar taryhda ýatdan çykmaýak belli günleri, uly söweşleri we ýeňişleri gazanýan adamlardyr. Kiçi we uly birikmelere serkerdeler diňe olardan saýlanýar. Olar galkany, söweş we döwlet tuguny dep we surnaý çalyp göterýärler. Aty kişnedip, tozan turzup, at çapdyryp, söweş geýimlerini we ýaraglaryny şowurdadyp, islän pursady duşmany ýeňip, yzyna düşülse, yza çekilip, halas bolmagy başaryarlar. Atly esgerler söweşde duşmany gyryp, ýeňiş gazanmakda we ýagmalanan ýerde olja almakda uly iş edýärler. «Pygamberimiz Muhammet alayhyssalam hem atly adama iki, pyýada bir paý beripdir» diýýärler.²

Humayt sözünü şeýle dowam etdi:

«Men ömrümden kasam edýärim, ebnalylar köçede, zyndanda bolan pyýada uruşlarda hemmelerden oňat uruşýarlar. Ýöne pyýada hemişe biriniň garamagyndadyrlar. Pyýada goşunyň serkerdesi hökmany suratda atlydyr. Atly goşunyň serkerdesiniň bolsa pyýada bolmagy mümkin däl. At münüp, naýza ulanyp, ok atyp, tälim alan adama pyýadanyň ýaraglaryna hem erk etmäge mejbur etmeli. Ol pyýadanyň ýaraglaryny ulanmaga mejbur bolsa, pyýadadan has gowy gorar. Atly esgerler telim gezek ata münüp-düşýärler.

Bu barada şahyr şeýle diýýär:

Olar atdan düşmediler, biz bolsa düşdük.

¹ Тумар – дгйрленилийүн дериден ясалан кагыз.

² Мухаммет пыгамбер шу гйргнште диее Хайбар ешинде алнан олїаны пайлапдыр.

Söweşiji atyndan düşmegi başaryandyr.

Şahyr Zabby hem şeýle diýýär¹:

Men atdan düşjek bolsam,
Oňa näme üçin müneýin?!

Başga şahyr şeýle diýýär:

Biz atymyzdan düşüp,
Duşman bilen ýüzbe-ýüz urşardy.

Dünýäde türkmenlerden başga milletlerde serkerdelik şarikli bolupdyr. Söweşde şarikli serkerdeler gezekli-gezegine esgerlere ýolbaşçylyk edipdirler.

Türkmenleriň söweşlerinde serkerdesi şarikli däldir. Söweşde gezekleşip, serkerdäniň şarikli hereket etmegi halanylmaýar. Sebäbi aralarynda pikir aýrallygy, bahylçylyk we görilmezçilik ýüze çykýar. Şarik bolan serkerdeleriň öz ýerine ýetirmeli işlerini biri-biriniň üstüne atmagy bolsa, çykgynsyz ýagdaýa salar. Türkmenler goşunyň hataryna girensoň, duşman goşunynyň düzümindäki kemçiligi görýärler. Eger duşman goşunynda hiç hili kemçilik we özlere söweşmäge mümkinçilik ýok bolsa, ýagny uruşmaga mynasyp bolmasa, türkmenleriň ählisi biragyzdan hüjüm etmekden boýun gaçyrýar. Olar haýsy hereketiň peýdaly boljagyny bilse, şony kabul edýärler. Eger hüjüm etmeli bolaysa-da, ählisiniň pikiri we meýli bir bolupdyr.

Türkmenler dürli pikirli, öwünjeň we bolar-bolmaz goşgy aýdyp ýören adamlar däldir. Olaryň maksatlary mizemezdir. Olaryň arasynda düşünişmezlik azdyr. Eýran halky söweşde gezekleşikli serkerdelik edýändikleri üçin araplary tankytlap: «Söweşde we ýolbaşçylykda şariklik zenana şarikli bolmak bilen deňdir» diýýärler.

¹ Рабыга ибн Макрум ибн Кайс Заббы – шахыр, ол мусулман йиришлерине гатнашяр. Хиїри хасабы билен 16-нйы (милады 137-нйи йылдан) йылдан сое арадан чыкяр.

Humaýt soňra ýene-de şeýle diýdi:

«Söweşde serkerdelik şarikli bolsa, bu şarikligiň netijesinde adamlarda biri-birine bolan görilmezçiligiň etmegiň dörejekdigi barada oýlanyp görüň?!» diýdi.

Bu söhbetdeşlik Mamuna baryp ýetdi. Ol: «Humaýtdan soňra türkmenler barada kimdir biriniň pikirine mätäçlik ýokdur. Sebäbi ol iki tarapy-da derňäp görendir. Humaýt hem horasanlydyr, hem arapdyr. Oňa töhmet atmaga hiç hili sebäp ýokdur» diýdi.

Rawylar şeýle diýdiler: Bu habar Zülemineýn Tahyr ibn Hüseyine¹ baryp ýetdi. Ol: «Humaýt örän dogry aýdypdyr. Onuň sözünde kemçilik ýa-da ulaltma ýokdur» diýdi.

Ynha, Mamun halypanyň netijesi, Humaýdyň sözi we Tahyryň garaýşy.

Abulbattyň sözleri

Maňa² horasanly ýa-da sadus ogullary taýpasyndan bolan biriniň Abulbattyň «Alla gowulyklary size ýaran etsin! Men dagdan düşüp, daga çykmagy, aty darajyk ýerden çapdyryp geçmegi hem-de atyň üstünde Ğbülläniň³ esgerleriniň düz ýerde oňarmaýanyňy başaryan adama näme edip bilerin?» diýendigini aýtdy.

Sagyt ibn Ukba ibn Salm Hunagynyň aýdan sözleri

Ýene şol adam aýtdy⁴: «Türkmenler söweş tilsimlerini oňat bilýärler. Maslahatçy adamyň ogly Sagyt ibn Ukba ibn Salm Hunagy şeýle⁵ diýdi:

«Biz bilen türkmenleriň arasynda şeýle tapawut bardyr. Olar bir kowum bilen söweşjek bolsa, ählisi bir hatara düzülýär. Olar arap, ajamdan duşman hüjüm etse, soňa görä adam sany we ýaragly güýçleri çykarýar. Türkmenleriň maksady duşmanyň ýetirjek zyýanyňy we erbetliginiň önüni almak we olaryň hilesine böwet bolmakdan ybaratdyr. Eger ylalaşykdan boýun gaçyryp, uruş yglan etmeli bolsa,

¹ Абу Таййып Тахыр ибн Хгсейин ибн Мусгап Хузагы Зглеминейн – Мамуные халыпа болмагына улы кімек эден шахсдыр. Ол Бушанчда дгнйў инип, Багдатда інгп-ісйўр.

² Бу ерде авторые ізи ггрлейўр.

³ Ёбллла ир дівгрлерде Басраные гўми дуралгасы болупдыр.

⁴ Бу ерде авторые ізи ггрлейўр.

⁵ Укба ибн Салм Хунагы барада чешмелерде маглумата габат гелмедик.

olaryň esasy maksady duşmandan goşunyň amanlygyny we birikmesini goramakdyr. Olar duşmany gapyl wagty ýa ukuda awlap, hile eder. Türkmenler biraz güýç sarp etse, duşmanyň ýadyna-oýuna gelmejek geň galdyryjy hilegärlik ederler. Olaryň beýik we galyň diwardan şähre girip, Balh derýasyny geçmek üçin eden mekirliklerini bilýänsiň»¹.

Ady agzalyp geçen Sagyt ýene-de şeýle diýdi: «Söweşýän wagtyňyz üç adam bolsaňyz, biriňiz kömekçi, beýleki ikiňiz duzakçy boluň. Kakam maňa şeýle diýdi: «Fakyh alym Abulhattap Ýezit ibn Katada ibn Dygamanyny gördüm.² Ol Omar ibn Hattapdan türkmenler barada: “Ýetirýän zeperi köp, oljasy az duşmandyr» diýip rowaýat etdi³. Şol wagt Alyýaly⁴ bir adam: «Omar Abu Zübeýt Taga⁵ daýaw ýigitleri wasp etmegi gadagan edýär hem-de: «Bu öte waspyňyz adamlaryň kalbyny gorkudan doldurýar we has tolgundyryýar. Şeýle-de, batyr adamyň batyrlygyny peseldýär» diýýär. Aslyýetinde, Omaryň özi türkmenleriň waspyny Abu Zübeýdiň wasp edişinden has täsirli ýerine ýetiripdir.

Sagyt şol gün sözüne şulary hem goşdy: «Türkmenlerden bir topary Horasanyň töwereginde Abu Huzaýmanyň, ýagny Hemze ibn Edrak Haryjynyň⁶ ülkesinden, bir ýeri iş üçin aldylar. Hemzäniň ýanynda uly topar bardy. Ol ýanyndakylara: «Olar size degmese, ýol beriň we degmäň. Sebäbi türkmenler barada: «Olar size degmese, olar bilen dost boluň»⁷ diýlipdir» diýdi».

Şular arap we horasanly Sagydyň pikiri we aýdan sözleridir.

Ýezit ibn Mazýadyň sözleri

¹ Бу ерде шол дівгінде болан белли бир вака ятланылар.

² Бу киши табыгын алымларындан болан Катада ибн Дыгамы болмагы мүмкин.

³ Омар ибн Хаттап түркменлер барада: «Йгзлери дериден галкан, гизлери гатырые монйугы болан ковумдан гачые, олар сизе дегмесе, сиз олар дегмёе» дийипдир.

⁴ Алыя - Медине билен Тихаманые аралыгындакы даглык себит.

⁵ Бакры шейле диййүр: «Абу Згбейт Хармала ибн Мунзыр ибн Мадыкарып Тагы шахырдыр. Ол христианды.» Табары онуе мусулман болуп, арадан чыкандыгыны иее сгрийүр.

⁶ Абу Хузайма Хамза ибн Эдрак Хариыы Харун Решидие дівргінде хиіри йыл хасабы билен 179-нйы йылда Систаны ве Хорасаны басып аляр. Онуе ады чешмелерде Эдрак, Атрак ве Акрак гирнгшинде душ гелйүр.

⁷ Пыгамберимизие хадысында: «Сиз түркменлере дегмёе, олар билен агзыбир яшае» дийилийүр.

Ýezit ibn Mazýat¹ Tulýa Türkmeniň Welit ibn Taryf Haryjyny² öldüren hadysasyny beýan etdi. Şonda türkmenleriň waspy barada şulary aýtdy: «Türkmeniň atynyň üstünde agramy, ýerde ýörese aýagynyň tykyrdysy ýokdur. Biziň atlylarymyzyň öňündäki görmedigini ol yzyndan görýär. Ol biziň bir atly esgerimizi aw edip, özi bars bolýar. Ol duşman atlysyny keýigiň, özüni aw tazysynyň ýerinde goýup oýnaýar. Alladan kasam edýärim. Eger türkmeniň gol-aýagyny daňyp guýa taşlasaň, hökman bir alajyny tapyp halas bolar. Eger olar Hulwan dagynyň³ bäri tarapynda ýaşap, üstümize ýöriş etseler, başymyza bela bolardy».

Ýezit ýene şeýle diýdi:

«Türkmen ýagmalap, talaňçylyk edip garnyny doýurmak we aňsat hökümdar bolmak isleýär. Ol awdan ýa-da oljadan başga zat iýmegi halamaýar. Olar biriniň yzyna düşsün ýa-da onuň yzyna düşsünler, tapawudy ýok, ony atynyň üstünde aňsat awlap, tutup bolmaýar».

Sumama ibn Aşrasyň sözleri

Muhammet ibn İahm ýaly ýygy-ýygydan türkmenler barada gürrüň berýän Sumama ibn Aşras şulary aýtdy: «Türkmen gorkmaly ýerinde gorkar. Bolmajak zada umyt baglamaz. Bir iş etjek bolsa, hökman umydygär bolar. Olar köp zady almasalar, azy bermezler. Eger olaryň ikisini hem özünde saklamaga güýji ýetse, hiç birinden geçmez. Ähli işleri olaryň özleri edýär. Türkmeniň köňli bilen daş sypaty birdir. Peýdasyz zat bilen meşgullanmaýar. Ýatyp dynç almaz. Onuň üçin oýaly-ukuly wagt gaflatdyr. Eger olaryň ýurdunda pygamberler we pelsepeçiler ýaşap, olaryň aň-düşünjesi türkmenleriň kalbyna ornaşyp, gulagyna degsedi, türkmenler saňa bu pikirleri amala aşyrmak üçin basralynyň edebiýatyny, ýunanlylaryň pelsepesini we çynlylaryň sungatyny unutdyrardy».

¹ Абу Халыт Езит ибн Мазят ибн Загыда Шейбаны – Харун Решидие дівргнде Тівризие хўкими болупдыр.

² Велит ибн Тарыф Шейбаны – харыўыларые эсасы адамларыные бири. Хиїри йыл хасабы билен 177-нїи йылда гозгалае эдип, Эрменистаные ве Тівризие бир білегини басып аляр.

³ Бу ерде, мегерем, Нышапурдакы Хулван дагы гїз іегнде тутулян болса герек. Чгнки бу ер Ыспыхан велятына хас голай болуп, Хорасаные серхедидир.

Sumama sözüni şeýle dowam etdi: «Horasanyň ýolunda öňümüzden bir türkmen çykdy. Biziň baştutanymyz esgerler bilen söweşip ýören gahryman serkerdedi. Türkmen serkerdebaşydan başa-baş uruşmak üçin atly esger sorady. Biziň serkerdämiz eti-gany ýetik, daýaw we hemmetaraplaýyn taýýarlykly birini orta çykardy. Bu atly esger onuň ýanyna geldi. Olaryň ikisi bilelikde biraz uruşdylar. Biz ýoldaşymyz onuň ýalylaryň birnäçesiniň hötdesinden geler diýip pikir edýärdik. Ol ýuwaş-ýuwaşdan bizden uzaklaşýardy. Bir görsek, türkmen yzyny gözlemän gaçyp başlady. Ol bu hereketini ýoldaşymyz ýeňendir diýip duran wagtymyz etdi. Biziň atly esgerimiz onuň yzyna düşdi. Indi biz onuň türkmeniň kellesini alyp geljekdigine şübhelenmeýärdik. Birden ýoldaşymyz atyň üstünden ýom-ýok bolup, ýitip gitdi. Náme bolanyny-da bilmän galdyk. Türkmen ony atyndan düşürip öldürdi we ýarag-esbaplaryny oljalady. Soňra onuň atyny tutup, öz ýany bilen alyp gitdi».

Sumama ýene şeýle diýdi: «Bu türkmeni soň başga bir wagt ýene gördüm. Ol Fazl ibn Sähliň köşgüne ýesir edilip getirilipdi¹. Men oňa: «Şonda bu işi nädip etdiň? Atlydan gaçyp, soňra nähili ondan üstün çykdyň? Yzyňy gözlemän gaçyp, soňra nädip öldürdiň?» diýip soradym. Ol şeýle jogap berdi: «Ony ilki öldürmek örän ýeňildi. Ýöne ony aldap, goş-golamyny we atyny almak üçin ýoldaşlaryndan uzaklaşdyrdym».

Sumama sözüni şeýle dowam etdi: «Men olaryň başga esgerleriniň hem garşydaşynyň atly esgerlerini isleýşi ýaly oýnap, söweş hilesini edip başaryandygyna şaýat boldum.

Olaryň elinde az wagt ýesirlikde boldum. Türkmenler ýaly adama hödür-kerem edýän kişini görmedim» diýdi.

Türkmenler baradaky bu maglumatlara şübhe eder ýaly дәл. Ony arap Sumama ibn Aşras aýtdy.

¹ Абулапбас Фазл ибн Сахл Сарахсы – Мамуные везири.

İAHYZYŇ TÜRKMENLERE GARAÝŞY

Men türkmenlerde örän täsin we geň galdyryjy häsiýetleri gördüm. Mamunyň ýörişleriniň birinde, onuň birikmesine golaý aralykda, sag golunda türkmenlerden ýüz sany adamyň, çep golunda beýleki esgerlerden ýüz adamyň ýoluň iki tarapynda hatara düzülip duranyny gördüm. Olar öýle wagty bolup, gün gyzyň başlasa-da, hatarlaryny bozman Mamunyň gelerine garaşýardylar. Biraz wagtdan soň Mamun geldi. Şol wagt üç-dört sanysyndan başga ähli türkmen atyň üstündedi. Beýleki milletlerden düzülen esgerlerden üç-dördi beýlede dursun, ählisi ýere serlip ýatyrdy. Muny görüp ýoldaşyma: «Seret nähili ajaýyplyk!» diýdim.

Mugtasym olary gowy tanaýar. Onuň olary ýöne ýere öz daşyna jem edip, ýöne ýere hormat goýmaýandygyna şübhelenmeýärim.

Bir gezek Bagdatdan çykyp, Katula¹, ýagny Mübärege tarap barýardym. Bu aralykda horasanlylardan, ebnalylardan we beýleki esgerlerden düzülen atly goşuny gördüm. Bir at ürküp gaçypdyr. Olar saýlama atlaryna münüp, ol aty tutmaga synanyşýardylar, emma tutmagy başaranokdylar. Şol wagt bir türkmen geçip barýardy. Ol egin-eşigi düzüw bolsa-da, tanyml adam däl. Ol türkmen bir hor türkmen atyna atlanypdy. Izgeler bolsa saýlama daýaw atlary münüpdiler. Türkmen ol atyň öňünden çykyp, öňüne-ardyna aýlandy. Aty biraz saklady. Soňra beýleki esgerler türkmenge geň galyp, seretdiler. Olaryň arasynda görübilmezlik edýänleriň biri «Ilmejek ýaly, bolup ýörşüni. Onuň hereketi özüni horlamakdan we çenini bilmezlikden başga zat däl. Ol gaçan aty ýurduň men diýen goç ýigitleri tohum atlary bilen tutmagy başarmadylar. Bu bolsa boýunyň kelteligine, atynyň hordugyna seretmezden, aty tutmaga synanyşýar» diýdi. Ol bu sözünü heniz gutaryp-gutarmanka, ýaňky türkmen aty tutup, olara getirip berdi. Olaryň alkyşlaryna, dogalaryna we sylaglaryna garaşman, öz ýoly bilen gitdi.

¹ Катула – канал диен маныны асладыр. Бу канал Халыт ибн Абдылла Касры тарапындан ачылып, оса Мгбўрек ады берилйўр.

Türkmenler ýaltak-ýultak etmegi, ikiýüzlüligi, şugullamagy, ýasamalygy, bir zady göz üçin etmegi, ulumsylygy, ýoldaşlaryna erbetlik etmegi we bedgat ýaly zatlaryň nämedigini bilmeýärler.

Dürli garaýyşlar olaryň dünýägaraýşyny bozmandyr. Olar şerigat bilen aldap, başga adamlaryň zadyny almagy halal hasaplamaýarlar. Olaryň ýekeje «aýyby» we beýleki adamlary özünden «sowadýan»¹ zat, ol hem türkmenleriň watanyna bolan söýgüsi, biri-biriniň yzysüre bolýan ýeňşiň şatlygy, oljanyň bimöçber lezzeti, giň sähradaky oýunlary, gezelençleri, söweşde köp güýç sarp etmezden ýeňiş gazanmagy, ýurtlara aýlanyp görmegi halamagy, söweş etmäge bolan hōwesleridir. Çünki ähli zadyň ussady bolan adam, ondan mahrum bolmaga çydamaz. Emma işi başarmajak adam, ondan hemişe gaça durýar.

Türkmenler araplardan başga milletleriň arasynda watan söýgüsini iň ýokary derejä göteren millettir. Sebäbi olaryň bedenindäki ganynyň düzüminde we tebigatynda ýurduna, topragyna, watanyň suwuna bolan duýgulary beýleki milletlerden has ýokary derejededir. Türkmenleriň beýleki doganlarynda hem şeýle duýgular bar.

Basralyny görüp, onuň basralydygyny ýa-da kufelidigini bileňzokmy eýse? Mekgelini görüp, mekgelidigini ýa-da medinelidigini tanaňzokmy? Īebellini² görüp, onuň Īebeldenmi ýa-da Horasandandygyny nädip bilersiňiz, jezirelini görüp, onuň jezirelimi ýa-da şamlydygyny nädip tanarsyňyz? Bu meselede türkmenler babatda ýalňyşmarsyňyz. Olaryň nirelidigini bilmek üçin gyýafa ylmyny³ bilseň we paýhasyň ýiti bolsa, başgasyndan soramaga zerurlyk bolmaz. Türkmenleriň aýallary hem erkekleri ýalydyr. Olaryň mal-garasy hem özleri ýaly türkana we sada häsiýetlidir.

Allatagala türkmenleriň ülkesini hem şeýle ýaradypdyr. Olara bu ýagşy häsiýetleri bilen dünýäniň esasy aýratynlygy bolan dörediş ukybyny beripdir.

Horasanda ýaşaýan şäherli we çarwa araplaryň nebereleriniň ýerli ýaşaýjylar bilen deňdigini görersiň. Fergananyň daşyndan gelip onda ýerleşen adam bilen Fergananyň ýerli halkynyň arasyny tapawutlandyryp bilmersiň. Murty boýagly, reňki

¹ Бу ерде «гѣрибилмезчилик дѣредѣўн зат» диен маныда гелѣўр.

² Īебелли дийлип хорасанлы ве дагыстанлы гѣз ѣгнде тутулар.

³ Гыяфа ылымы – адамые херекети ве даш-кешби боюнча нетиѣе чыкарян ылым.

gyzyl, uly kelleli biri Fergana eşigini geýse, ikisiniň arasyny tapawutlandyryp bilmersiň. Bu ýagdaý agzap geçen ähli ýurtlarymyzda hem ýerli halk bilen daşyndan gelen adamy tapawutlandyryp bolmaýandygyny aňladýar.

Aslynda watany söýmeklik ähli adamlary we tutuş ýurdy gurşap alýan aýratynlyk bolmalydyr. Şonuň bilen bir hatarda olaryň ählisiniň arasynda daş keşbiniň we beden agzalarynyň düzüminiň meňzeş we kybapdaş bolandygy sebäpli türkmenler watany söýmekde beýleki milletlerden has tapawutly millettir.

Ynha görüň, Abdy¹ şeýle diýýär: «Allatagala ýurdy watan söýgüsi bilen bina etdi».

Ibn Zübeýr bolsa: «Adamy öz paýyna berlen zadyň içinde watandan başga hiç zat şadyýan (hoşal) edip bilmez» diýýär.

Omar ibn Hattap bolsa: «Adamlaryň arzuwy dürli bolmasa, Allatagala birnäçe ülkäni döretmezdi» diýýär.

İumgat Yýadyýa: «Allatagala gullaryna boş, giň çöl meýdanda ýurt tutunmagy wesúet etmesedi, olar hiç ýere sygmazdy. Olara azyk ýetmezdi» diýipdir.

Kuteýbe ibn Müslim² türkmenler barada gürrüň berende şeýle diýdi: «Alladan kasam edýärin. Olar öz watanyna başga ýere düşen, hiç zat ýok ýerde daňlyp goýlan düýeden hem has köp işdämendir we watanyny küýseýändir». Çünki düýe Omanda bolsa-da, Basradaky watanyny we ýerini küýseýär. Düýe janawar dagy-düzi aşyp, öň bir gezek geçen ýolundan geçip, ýurduna dolanyp gelýär. Oman bilen Basranyň aralygyndaky uzaklyga garamazdan, özüne mahsus ýöreýiş bilen ysgap-ysgap özüne çekýän ýatagyna gaýdyp gelýär. Ynha, şol sebäpli Kuteýbe türkmenler barada düýäni mysal getiripdir.

Watan duýgusy, watana bolan söýgi we arzuw Gurhanda bar. Ol barada adamlaryň elindäki sahypalarda³ ýazylgydyr. Ýokarda-da belläp geçişimiz ýaly, türkmenleriň watana bolan duýgusy, küýsegi beýleki adamlardan has ýokarydyr we güýçlüdir.

¹ Абды – мегерем, йахылыет дівргнде яшан Езит ибн Хаззак Абдыдыр.

² Абу Хафс Кутейбе ибн Мүслим Бахылы – Гмевилерис Хорасандакы хўкими.

³ Бу ерде Гурхан гиз иегнде тутуляр.

Türkmenleriň ägirt uly güýje eýe bolup, başga ýeriň döplerine uýgunlaşman, watanyňa dolanmagynyň sebäbiniň biri hem şoldur. Olara bir ýerde ýaşamak, göwnühoş wagt geçirmek, uzak wagtlap ýaşamak, garaşmak, az uruşmak, az işlemek örän agyr degýär. Çünki olar hereket etmese oňmaýarlar. Durmakdan nesibesi ýokdur. Ruhy baýlygy biziň kuwwatymyzdan has ýokarydyr. Olar ot ýaly ýanyp duran aň-düşünjeli adamlardyr. Araplar bu barada köp zat aýdypdyrlar.

Abdylly ibn Wähp Rasyby Azdy:¹ «Ýuwaş hereket ýadawlyk getirýär» diýýär.

Araplar: «Tomus beýnisi gaýnanyň, gys gazany gaýnar» diýýärler.

Aksam ibn Saýfy² bolsa: «Men işlerimi başgalaryň görmegini islemeýärim» diýipdir. Oňa «Näme üçin?» diýlip sorag berlende bolsa, onda ol: «Sebäbi mende ejizligiň adat bolup galmagyndan gorkýaryn» diýip jogap beripdir.

Ynha, türkmenleriň watanyňa dolanyp gelmeginiň we oňa bolan arzuwynyň sebäbi şudur. Olary öz ülkesine dolanmaga we çekilmäge mejbur edýän zatlar başga-da bolup biler. Olaryň başga ýerde hemişe galmaýandyklarynyň sebäpleriniň biri-de, olara baştutanlyk edýän serkerdeleriň olaryň gadyryny bilmeýänligidir,³ olara ähmiýet berip, peýdalanmagy başarmaýandygydyr. Serkerdeler olary esgerlere görelde bolmaýar diýip gyraklap başladylar. Olary köpçüligiň arasynda we başga esgerleriň içinde ýatyryp-turuzmak bilen hem çäklenmediler.⁴ Bu edilýän işleri olar özlere rowa görmediler. Iz üstlerine düşýän borjy ýatladylar. Türkmenler adalatsyzlyga laýyk dälidir. Şeýle-de göwniçökgün bolup, gadyryňy bilmeýän adamlaryň ýanynda bolmaklygyň hakyňy bermeýän adamyň ýanynda bolanyňdan-da erbetdigine göz ýetirdiler.

Her bir häkim adamlaryň gadyryny bilip, erbet urp-adatlara meýilli arzuwyna gulluk etmän, ýurduny başga ülkelerden gorap saklamalydyr. Ol döwlet dolanşygynda näme gerek bolsa, şoňa görä hereket etmelidir. Işi laýyk ýerine

¹ Абдылла ибн Вўхп Расыбы Азды – харыўылары баштутанларыны бириние ады.

² Аksam ибн Сайфы ибн Раях Темими – ıахылыет дівргнде араплары баштутаны болупдыр.

³ Бу ерде беян эдилши ялы тїркменлер дисе із ерлеринде дўл, башга ерлерде хем ие ынамдар горагчы хїкмгнде таналыпдыр. Язар кўбир ерлерде олары гадырыны билинмўндигини ныгтамак ислеїўн болмагы мїмкин.

⁴ Бу ерде тїркмен эсгерлериние айратын хорматы боландыгы, олары ие умумы эсгерлер биле бир хатарда дўлде дереїели ягдайда білек ятып туряндыгы белленилїўр.

ýetirmelidir. Türkmenlere şonuň ýaly hökümdar duş geldi.¹ Ol çägin bilip, hakykaty goldap, ýaramaz endikleri bir tarapa taşlap, hakykatyň tarapdary boldy. Olar watandan aýra düşüp, ruhuny dikeldip, erkin ýaşamagyň deregine bilelikde ýaşamagy saýlap aldylar. Şeýle-de, olar hakykaty dostdan ýokary tutup, adamkärçilik sypatlaryny mäkäm ornaşdyrdylar.

Türkmenleriň sungatda, çeper söz aýtmakda, edebiýatda, pelsepede, döwlet gurmakda we söweşiň inçe tilsimlerinde beýleki milletlerden ýokarydygyna göz ýetirip bolýar. Allatagala olary käbir sebäpler bilen bu ugurlarda ukyply edip ýaradypdyr. Bu işleri amala aşyrmak üçin olaryň öňküden-de has ösendigini görmek bolýar. Arzuw-hyýaly, pikiri bulaşyk, beýnisini bolar-bolmaz birnäçe zat bilen meşgul edip, hünär barada oýlanmaýan we oňa taýýarlanmaýan adam bu meselelerde ýokary derejede ussatlyk görkezip bilmez.

Hytaýlylar sungatda, ýunanlylar pelsepede, araplar bolsa yzda agzap geçjek zatlarymyzda, sasanylar syýasatda, türkmenler söweşde ussat halkdyr.

Göreňizokmy, ýunanlylar malekulalaryň we hadysalaryň sebäpleri bilen gyzyklanýarlar. Olar täjir, el güýji bilen işleýän senetkär, daýhan, ussa, bagban, malmülk ýygnap ýören açgöz ýa-da agyr iş edýän adamlar däl. Döwletiň hökümdary olary özlerine ýetjek derejede aýlyk bilen üpjün edýär. Şonuň üçin olar özleriniň meşgullanýan işlerini doly rahat, bar güýjüni sarp etmezden oýlanyp ýerine ýetirýärler. Netijede, dürli gurallary we enjamlary oýlap tapypdyrlar. Olaryň arasynda adama dynç berýän, ýadawlykdan soň rahatlyk berýän, gaýgy-aladany unutdyrýan, şatlandyryýan saz gurallary ýüze çykdy. Arhimet gün we asman ölçegleri, geometrik kada-kanunlary, wagt ölçegleri, lukmançylyk, saz ylmy we harby serişdelerde ulanylýan uzak wagtlaýan waspy edilýän peýdaly gurallary oýlap tapypdyr.

Ýunanlylar diňe pelsepe we hikmet bilen meşgullandylar. Olar gurallar ýasaýan işçi däl. Olar bu gurallaryň nähili taýýarlanýandygyny düşündirýärler. Emma özləri hiç zada elini degirmeýärler. Olaryň ylma höwesli bolup, işe islegleri ýokdur.

Hytaýlylar bolsa heýkeltaraşlyk bilen meşgullanýarlar. Olar ähli zada şekil berip, guýup galyba salýarlar. Olar geň galdyryjy zatlary ýasaýarlar. Olaryň arasynda

¹ Ўхтимал бу ерде халыпы Мугтасым гиз іегнде тутулян болса герек.

jisimleri ýonýan, heýkeltaraşlyk, dokma-dolak, hatdat we dürli ugurlar bilen meşgullanýan adamlar bardyr. Olaryň edýän işleriniň gymmaty aýry bolsa-da, olar ýerine ýetirýän işine yhlas bilen ýapyşýan adamlardyr.

Ýunanlylar jisimiň we hadysalaryň sebäplerini öwrenýärler, oňa degişli işler, serişdeler bilen meşgullanmaýarlar. Hytaýlylar bolsa tersine, enjamy ýasamak bilen meşgullanyp, sebäbini bilmeýärler. Çünki olar senetkär, beýlekiler bolsa pelsepeçidirler.

Araplar täjir, senetkär, tebip, matematik, gerek ýerinde işläp bilýän daýhan, alynýan salgytdan gorkup, ekerançylygyň, mal-mülküň we meýdanyň yzynda ylgap, elinde baryny saklap ýören halkdyr. Olar kesekiniň elindäkini aljak bolýan adamlar dälidir. Olar tereziniň diliniň we çeküw daşynyň arkasyndan güzeranlaryny geçirmeli bolmadylar.

Araplar dangy¹ we kyrady² tanamaýarlar. Olar ylymdan uzaklaşar ýaly derejede garyp galan dälidirler. Araplar ukypsyzlygy ýüze çykaryp biljek derejede baýlyga, mal-mülke eýe dälidir. Olar içki duýgusyny öldürip, abraýlaryny pese düşürmediler. Araplar çölde ýaşap, giň meýdanda önüp-ösdüler. Şol sebäpli buz näme, bulutly howa näme, ys we artykmaç dokluk näme, bilmeýärler. Emma kesgir zehini, päk ruhlary bar. Olar ähli güýç-kuwwaty bilen goşgy düzmegi, belagat (çeper) söz bilen gürlmegi, söz oýnatmagy, gyýafa ylmyndan başga ferasat ylmyny³, nesil şejeresini ýat tutmagy, ýyldyz bilen ýol tapmagy, asmana seredip, netije çykarmagy, ýyldyzlaryň hereketini synlamagy, at-ýaraga erk etmegi, eşiden zadyny ýat tutmagy, gören-eşiden zatlaryndan ybrat almagy, gowyny we erbedi seljermegi öwrenipdirler. Olar bu ugurlar boýunça iň ýokary derejä baryp ýetipdirler. Araplar ähli maksadyna ýetdiler. Olar sarp eden gymmatly wagtlary arkaly bu aýratynlyklary özünde jemläp, iň beýik adamlar boldular. Şeýle-de, ähli milletleriň arasynda has köp öwnüp, şol günleri köp ýatlaýan we ýadyna salýan millet boldy.

Türkmenler hem araplar ýaly çölde, çadyrda ýaşap, mal-gara sakladylar. Huzeýl taýpasynyň araplaryň kürtleri bolşy ýaly, olar hem beýleki milletleriň çarwalarydyr.

¹ Данг – пул ілчег бирлиги. Дирхемие 6-дан бир білеги.

² Кырат – пул ілчег бирлиги.

³ Ферасат ылымы - ата тербие берйўн ылым.

Olar sungat, täjirçilik, lukmançylyk, daýhançylyk, geometriýa, bagbançylyk, binagärçilik, akaba çekmek we mal ýygnamak bilen meşgullanmadylar. Türkmenler söweş etmek, aw awlamak, ata münmek, mertlerçe söweşmek, olja almak we dürli ýurtlar bilen tanyşmaga meşgul boldular. Bu işler olaryň häsiýetlerine gabat gelýärdi. Olar bu ugurlarda örän oňat kämilleşdiler. Bu ugurda iň ýokary derejelere baryp ýetdiler. Olaryň bar sungaty: täjirçilikleri, şadyýanlyklary, öwünjeňlikleri, gije-gündiz öz aralarynda edýän söweş bilen baglanyşykly gürrüňlerdir. Netijede, olar söweş tilsimlerinde, ýunanlylar pelsepe we ylymda, hytaýlylar sungatda, bedewiler¹ belläp geçen ugurlarymyz boýunça häzirki ýeten derejesine baryp ýetdiler.

Türkmenler söweş-harby sungaty boýunça has öňe gitdiler. Olar bu meseläni giňişleýin öwrendiler. Bu ugurda olaryň ýokary sepgide ýetendigini görkezýän aýratynlyklaryň biri-de şudur. Bir adam gylyjy biline guşanmanka, ol birnäçe adamyň we dürli senetkärleriň elinden geçýär. Olar öz işlerini oňat bilýärler. Bu barada hiç kime ýüz tutmaz, bulary özi başaryandyr. Izge milletleriň arasynda gylyjyň demrini eredip guýýan, arassalaýan, gylyç üçin kadaly ýagdaýa getirýän we ony uzaldyp kesýän adam başgadyr. Ony dogry we kadaly ýagdaýa getirýän, suw berýän-taplaýan we ýiteldip çalyň hem başga biridir. Gylyjyň sapynyň daşyny ýasaýan, bu gaby demre geýdirýän adam hem başgadyr. Onuň sapyny çüýleýän, sapynyň gyna degýän yerindäki çykyp duran zatlaryny we gynyň ujundaky demir bölegini ýasaýan hem başga kişidir. Gynyň agajyny ýonup, derisini eýleýän hem başga biridir. Derininiň bezeg işlerini yerine ýetirýän-de başga adamdyr. Onuň ujundaky demri guýýan, gylyjyň bagyny tikýän kişi-de başgadyr. Eýer, ok, ýaragyň gaby, naýza we galkan ýaly beýleki harby enjamlar hem şu görnüşde ýasalýar. Türkmen bolsa bu işleriň ählisini başyndan başlap, soňuna çenli özi edýär. Hiç kimden kömek soramaýar. Hiç bir dostunyň pikirine gulak asmaýar. Hiç hili senetkäriň ýanyna gidip, hünär öwrenip gelmeýär. Olar aldap hak almagyň pikirini hem etmeýärler.

Ews ibn Hajar² her bir awçyda bolmaly aýratynlyklary agzan wagty bu zerur häsiýetleri özünde jemländigini belläp geçýär.

¹ Бедевилер – чарвалар, чілде яшаян адамлар, ягны араплар.

² Абу Шурайх Эвс ибн Хаїр ибн Мўлик Темими – җахылыет дівргнде яшан шахырларыс бири.

Şunuň bilen bir hatarda dünýädäki her bir kişiniň pelsepeçi we alym, hytaýly senetkär, çarwa şahyr we gyýafa ylmy bilen meşgullanýan adam bolmaýşy ýaly, türkmenleriň-de ählisi wasp edişimiz ýaly däldir. Ýöne ýokarda beýan eden zatlarymyz türkmenleriň arasynda has giňden ýaýrap, iň ýokary derejede kämil we üstündigi aýdyňdyr.

Biz beýleki milletlerden tapawutlylykda türkmenleriň gahrymançylygynyň we ata bolan ussatlygynyň sebäplerini beýan etdik. Olar söweş bilen baglanyşykly meselede has tejribelidirler. Bu seýrek garaýyşlara gymmatly häsiýetler zerurdyr. Şonuň üçin olaryň bir böleginiň jomart, güýçli we kämilleşmäge synanyşýan adamlar bolmagy hökmanydyr. Beýleki bir bölegi bolsa, dogry hereketi goldap, aň-düşünjeli we giň garaýyşly bolmalydyr. Söweş bilen meşgullanýan adam aň-düşünjeli, bilimli, ätiýaçly, gaýratly, sabyrly, syryny saklap bilýän, medeniýetli, hüşgär, tejribeli adam bolmalydyr. Olar at-ýaragdan baş çykarmaly, ýurduny, adamlary tanamaly, mekany, wagty, pursaty we ähli işleriň peýdasynyň näme bilen baglydyny hökman bilmelidirler.

TÜRKMENLERIŇ KAHTANLYLARA WE ADNANLYLARA BEREN JOGAPLARY

Rowaýatçy sözüniň yzyna şuny hem goşdy: «Soňra türkmenler jedele jogap berip, deňeşdirip araplara söz bilen hüjüm etdiler. Olar şeýle diýdiler: Siz: «Eger bir adama hyzmat edip, golaýlaşyp bolsa, biz tabyn bolup, mäkäm söýgi bilen jebisleşmekde sizden has öňdediris. Eger bu jebislik garyndaşlyk bilen bolsa, halypa bilen garyndaşlygymyz sizden has golaýdyr» diýdiňiz. Biliň araplar iki topara bölünýär, olar adnanlylar we kahtanlylar. Biziň halypalar bilen garyndaşlygymyz kahtanlylara seredeniňde has ýakyndyr. Sebäbi halypa Kahtan ibn Abaryň ogly дәl. Ol Ysmaýyl ibn Ybraýymyň neslindendir. Ybraýymyň kybty gyrnagy Hajardan Ysmaýyl atly ogly, onuň Surýany aýaly Saradan Yshak atly ogly dünýä inýär.

Ybraýymyň Kantura binti Meftun¹ atly aýaly arassa araplardan bolup, ol beýleki alty sany oglunyň ejesidir. Ybraýymyň bu alty oglunyň dördüsi Horasanda ýerleşýär. Olar horasan türkmenlerini ýüze çykardylar. Bu biziň kahtanlylardan bolan adama berjek jogabymyzdyr.

Adnanlylardan bolan adama berjek jogabymyz bolsa şeýledir: «Kakamyz Ybraýym, atamyz Ysmaýyldyr. Ysmaýyla ýakynlygymyz siziňki ýalydyr».

Haýsam ibn Adyýyň sözleri

Haýsam ibn Adyý² şeýle diýýär: «Mübärek Türkmen³ bilen Hammat Türkmen⁴ ikisi bile otyrka, oňa: «Siz mazhyj taýpasyndanamy?» diýip soraldy. Mübärek Türkmen: «Mazhyj kimmiş? Biz diňe Ybraýym Halylylla bilen halypany bilýäris» diýdi».

Haýsam soňra sözünü şeýle dowam etdi: «Türkmenleriň ýurduna mazhyjlardan⁵ biri geldi. Onuň birnäçe çagasy boldy. Şonuň üçin Şugubyýanyň bir şahyry uzyn bir kasydasynda araplara ýüzlenip:

«Türkmenleriň mazhyjyň neslidigini, siz bilen berberlileriň arasynda garyndaşlyk bardygyny, olaryň Basyl ibn Zabba we Sufanyň örän köp günä iş eden neslidigini öňe sürdünüz» diýýär.

Başga bir şahyr şeýle diýýär: «Eý, adamlar eşidiň! Türkmenler haçan mazhyjyň nesli boldy? Dünýäde adamlary haýran galdyryýan, gör, nähili geň zatlar bar».

Siz Beni Kantura Diwary barada we türkmenleriň atly goşunynyň Yragyň hurma meýdanyny näme etjekdigi barada bize gelip ýeten habary eşidensiňiz. Bu hadysa ähli adamlary olardan gorkuzmak we ürküzmek üçin aýdylypdyr. Häzir olar yslamyň

¹ Ыбрайым пыгамберие Кантура бинт Мефтун атлы машгаласындан Мадян, Мадун, Якшан, Зымран, Амбук, Шухх атлы алты саны чагасы боляр. Ыбрайым алайхыссаламые ізгние гч оглуны, ягны Мадуну, Амбуку ве Шуххы гндогар тарапа иберендиги айдылар. Олар Хорасанда ерлешипдирлер.

² Хайсам ибн Адый – долы ады Абу Абдырахман Хайсам ибн Адый Суглы Тагы Куфы болуп, тарыхчы ве эдебиятчы алымдыр.

³ Мгбўрек Тгркмен – халыпа Мансурые серкерделериние бириние ады.

⁴ Хаммат Тгркмен – халыпа Мансурые серкердебашыларыные бириние ады.

⁵ Мазхый – кахтанлыларые кахлан голуна дегишли бир тайпасы.

kömekçisi, agyr goşuny, halypanyň goragçysy, sygynýan ýeri, berk galkany we daşky geýimiň içindäki eşiği boldular.¹

Hadysda: «Türkmenler size degmese, siz hem olara degmäh (olar bilen agzybir ýaşañ)» diýilýär. Bu hadys Pygamberimiziň ähli araplara wesúetidir. Biziň dogry hereketimiz türkmenler bilen öňki endikleri taşlap,² agzybir ýaşamagymyzdyr.

Isgender Zülkarneýniň hem türkmenlere degmäge batyrgaýlyk edip bilmän «Olary taşlaň» diýmegi netijesinde türkmen adyny alan millet barada näme pikir edýärsiň? Aslyýetinde, Isgender bu sözi ähli ýeri söweş bilen gylyçdan geçirip, basyp alandan soňra aýdypdyr.

Omar ibn Hattap bolsa türkmenleri görkezip: «Bu zyýany köp, oljasy az duşmandyr» diýipdir. Omar şeýle diýmek bilen örän oňat göçme manyda aýlawly sözler bilen olara zulum etmegi gadagan edipdir.

Araplar erbet duşman barada gürrüň etseler: «Olar hökmany suratda türkmenlerdir ýa-da deýlemlilerdir» diýýärler³.

Amallas ibn Akyl ibn Ullafa şeýle diýýär⁴: «Başyň saçy agaransoň, onda türkmeniň duşmançylygyny, Abu Hisliň kinesini gördüm».

Abu Hisl suwulgan diýmekdir. Araplar: «Olar suwulgandan hem zalymdyr» diýýärler. Çünki suwulgan çagasyny iýýär. Arap goşunynyň ýüregini türkmenler ýaly titreden, gorkuzan, howsala salan halk bolmandyr.

Halaf Ahmar türkmenler barada şeýle diýýär⁵: «Çagalarymy girewine berenimde, olary murty hynala (türkmene) beren ýaly bolýaryn».

Haýsam şeýle diýdi. Ews Hajar şu beýti bilen türkmenleri göz önünde tutupdyr:

Görüp hynaly murtun, elinde uly gamçysyn,

Gorkup, aýyrdym düýämi suw başyndan.

¹ Бу ерде халыпа шонус ялы голай болдулар диен маныдадыр.

² Бу ерде ёкарда агзап гечилен ваканы, ягны ттркменлерие гадырные билинмедик вагтыны ятлаяр.

³ Гадымы арап чешмелеринде ттркменлер билен дейлемлилер биле гелйўр. Ибн Манзур ттркменлер билен дейлемлилерие бир несилдендигини ие сгрйўр.

⁴ Амаллас ибн Акыл ибн Уллафа – Гмевилер дйвргнде яшан шахырларые бири.

⁵ Абу Мухрыз Халаф ибн Хайян ибн Мухрыз Басры Ахмар – дилчи, танкытчы ве шахырдыр.

İİNEÝT IBN ABDYRAHMAN BILEN TÍRKMEN HAKANYŇ ARASYNDA BOLAN SIHBETDEŞLIK

Halypanyň möwlasý Ybraýym ibn Sindi şeýle diýdi: «Ybraýym Apbasly döwletine hyzmat edipdir, ol adamlary oňat tanaýar. Ol döwlete goldaw berýänleri penalaýar. Şeýle-de, adamlary döwlete boýun bolmaga çagyryýar. Onuň sözleri çuň manylydy. Onuň diliniň bu döwlet üçin on mün gylyçdan we naýzadan köp peýda berjekdigini aýtsam, hakykatdan daş düşmesem gerek.

Ol Abdylmälik ibn Salyhdan¹, Abdylmälik bolsa, kakasyndan rowaýat edip şuny aýtdy:

«Bir gezek Horasanyň häkimi İüneýt ibn Abdýrahman² türkmenleriň hökümdar Hakan bilen duşuşdy. Hakanyň güýjüni bilýän İüneýt gorkup, howsala düşdi. Onuň topary we goşuny gözüniň önünde köp bolup göründi. Oňa erbet täsir etdi. Hakan İüneýdiň içki ruhy dünýäsini bilensoň, oňa şeýle habar iberdi: «Gorkma! Men seniň ýanyňa erbet niýet bilen gelen bolsam, bu ýerde hiç zat etmän durmazdym. Men seniň ýaragly goşunyň kem taraplaryny öňden bilýärim. Eger seni ýeňmek ýa-da erbetlik etmek niýeti bilen gelen bolsamdym, pikirlenmäge pursat bermän, goşunyňy tozana garardym. Seniň beýleki türkmenlere hile etmejekdigiňi bilsedim, seniň goşunyň we garamagyňdakylaryň kem we hataly tarapyny görkezdim. Men seniň akyly, nesliň içre abraýly, mertebeli we diniňi oňat bilýän adamdygyňy eşitdim. Men dinimizi oňat bilmek üçin onuň kada-kanunlary, hökümleri bilen baglanyşykly käbir zatlary soramak isledim. Sen ýanyňdaky egindeşleriň bilen gel, men ýeke özüm çykaýyn. Bu barada özüm zerur bolan zatlary senden sorajak. Men tarapdan hiç hili şübhelenme we gorkma. Meniň ýaly adama adalatsyz bolmak gelişmez. Men ilki hile etmejekdigimi Hudaýyň adyndan ynandyryp, soňra wadasyny bozup ýören adam dälidirin. Biz işimizde hilegärlik etmeýän milletdiris. Biz hiläni diňe söweşde

¹ Абдылмўлик ибн Салых ибн Алы Апбасы – Апбаслыларые дівлет ишлеринде эсасы орунлары эелўн адамларые бири.

² Ёгнейт ибн Абдырахман – Ёмевилерие Хорасандакы хўкими ве бейик гахрыманларыные бири.

ulanmak bolýar diýip hasaplaýarys¹. Eger söweş hilesiz bolmaly bolsa, söweşde-de hile etmezdik.

Garaz, İüneýt ýeke özi goşundan çykdy. Hakan bilen bile ikisi sapdan çykdy. İüneýt:

– Islän zadyňy sora. Laýyk jogap tapsam aýdaýyn. Eger bilmesem, bu barada menden has oňat bilýäne tabşyrarýn.

Hakan:

– Zyna eden adam baradaky hökümiňiz nähili?

İüneýt:

– Bize görä, zyna eden adam iki topardyr. Birinji, aýaly bar bolan adam. Ikinji, öýlenmedik, ýagny aýaly ýok. Biz öýlenmedik adam zyna etse, ýüz gamçy urýarys. Mundan başga-da bu jeza berlende onuň erbet häsiýetini, her kimiň ondan geljekde namysyny gorap bilmegi üçin ähli ýere ony ýaýradýarys. Biz onuň kimdigini äşgär etmek bilen ikilenç şunuň ýaly ýaramaz hereketi etmez ýaly we beýleki erbet iş edýän adamlaryň oňünü almak maksady bilen ony köpçüligiň içine getirýäris. Bu işi etmäge mätäç bolmadyk, ýagny öýlenen adamlary bolsa, ölýänçä daşlaýarys².

Hakan:

– Irän oňat. Gowy çäre. Ar-namysly adama «zyna etdi» diýip töhmet atan adam baradaky hökümiňiz nähili?

İüneýt:

– Biz şonuň ýaly adamlara segsen gamçy urýarys. Şondan soň onuň şaýatlygyny we sözünü tassyklamaýarys³.

Hakan:

– Irän oňat. Gowy çäre. Ogry baradaky hökümiňiz nähili? – diýip sorady.

İüneýt:

– Bize görä, ogry iki görnüşdedir. Birinji, diwary ýaryp ýa-da öýüň üstünden aşak sallanyp, başga bir adamyň gorap saklaýan zadyny almak üçin ýol tapýan adam.

¹ Бу ерде «Сівеш хиледир» диен хадыс гиз іегнде тутуляр.

² Бу барадакы хадысда: «Дурмуша чыкан гыз я-да ійленен эркек зына этсе, дашланыляр» дийиліўр.

³ Бу ерде Гурханыє 24-нїи («Нур») сгесиние 4-нїи аяты гиз іегнде тутуляр.

Biz onuň maly ogurlan, diwary ýaryp, diwary tutan elini kesýäris.¹ Ikinjisi bolsa, ýol kesip, talaňçylyk edip, adamlaryň malyny oljalap, ýarag ulanyp, malyny gorajak bolýan adamy öldürýän adamdyr. Biz beýle adamlary öldürýäris. Ony adamlaryň gelim-gidimli ýolunyň ugrunda dardan asýarys² – diýip, jogap berdi.

Hakan:

– Irän oňat. Dogry pikir. Kesekiniň mal-mülküni zor bilen ýagmalap alan adam baradaky hökümiňiz nähili?

İüneýt:

– Zor bilen alynmagy, kesekiniň mallarynyň talanmagy, käbir beýleki kiçiräk günäleriň edilmegi, iýip-içilýän zatlaryň ogurlanmagy kimin şübheli ähtimal bolan ýagny ýalňyşlyk bilen edilendigi ähtimal bolan ähli şübheli günälerde hem-de talaňçylykdan başga bir hereket ähtimallygy bilinen halatynda el kesmeýäris.

Hakan:

– Irän oňat. Gowy çäre. Adam öldüren ýa-da burun-gulak ýaly agzalaryny kesen adam baradaky hökümiňiz nähili?

İüneýt:

– Bu baradaky höküm şeýledir: Īana jan, göze göz, burna burun, gulaga gulak, dişe diş, ýaralan bolsa şoňa görä jeza bermelidir.³ Bir adamy on adam öldüren bolsa, olaryň ählisine ölüm jezasy berilýär. Güýçli daýaw adam hor adam üçin öldürilýär. El-aýak baradaky hökümler hem şunuň ýalydyr.

Hakan:

– Irän oňat. Dogry düzgün. Ýalançy, şugulçy, sylag-hormaty bilmeýän adamlar barada näme diýersiňiz?

İüneýt:

– Biz onuň ýaly adamlary abraýdan düşürip, halkyň arasyndan uzaklaşdyryp, sürgün edýäris. Olaryň şaýatlygyny kabul etmeýäris. Olaryň sözi hiç haçan ygtybarly hasaplanylmaýar.

Hakan:

¹ Бу ерде Гурханые 5-нйи («Мўиде») сгресиние 38-нйи аяты гиз иегнде тутуляр.

² Бу ерде талаечылар ве гаракчылар гиз иегнде тутуляр.

³ Бу барадакы хадысда: «Миминлерие ганы бири-бирине деєдир» дийилиўр.

– Diňe şunuň ýalymy?

İüneýt:

– Dinimize görä jogap şeýledir.

Hakan:

– Meniň pikrime görä, şugulçy adamlaryň arasynda arabozarlygyň çykmagyna sebäpkär adamdyr. Men onuň ýaly adamlary adam çagasyny görmez ýaly ýerde tussag ederin. Men onuň uýat ýerini daglaryn. Bu işi eden agzasyny jezalandyrarın. Ýalançy barada bolsa, siz ogrynyň elini kesýän bolsaňyz, men onuň ýalan sözleýän dilini keserin. Men adamlary boş güldürip, akmaklygy öwredýän adamy bolsa, golastymdan, ýagny döwlet işinden aýryp, sürgün ederin. Olary ýurtdan çykarmak bilen halkymyň aň-düşünjesini we pikirini düzederin.

İüneýt ibn Abdyrahman hakanyň bu aýdanlaryna:

– Siz hökümiňiz aň-düşünjä, pikire gabat gelse-gelmese-de höküm berýärsiňiz. Biz bolsa pygamberlere uýýarys, adamlary öz akylymyza görä dolandyrmagy makul görmeýän milletdiris. Çünki Allatagala bize peýdaly zady, hadysalaryň gizlin syrny we netijesini gowy bilýär. Emma adamlar ony bilmeýär. Adam ähli zadyň daşky görnüşine görä netije çykarýar. Aslyýetinde, nijeme ätiýaçsyz adamlar halas bolup, nijeme hüşgär we öňüni-yzyny saýgarýan adamlar bela-betere duçar bolýar – diýdi.

Bu sözlerden soň, han oňa:

– Sen mundan has gymmatly söz aýtmadyň. Bu sözüň ýüregimde örän uly gaýgy-gam döretti – diýdi.

Ybraýym Abdylmälikden, Abdylmälik Salyhdan, Salyh İüneýtden şeýle rowaýat edipdir: İüneýt şeýle diýipdir: «Bu türkmenen has wepaly, ynsaply, düşüňjeli we ýiti zehinli başga birini görmedim. Onuň bilen gündiz sagatlap ikiçäk gürrüňdeş bolduk. Onuň dilinden başga hiç bir ýeri gymyldamady. Men hem dilimden başga ýeri gymyldatmadym».

Ynha, türkmen hökümdaryny şu görnüşde wasp edýärler.

İAHYZYŇ ROWAÝaTY

Aýtmaklaryna görä, Sasan¹ bilen hakan² bir dagyň öwrüminde nyzamdan çykyp, ýüzbe-ýüz gürleşipdirler. Olaryň arasyndaky söhbetdeşlik uzak bolupdyr. Olar ýerine geçen wagty bu ýerde duranlar «Hakan kesradan has agras we edepli, kesranyň aty hakanyň atyndan has agras we edepli eken. Bu gepleşikde hakanyň diňe dili hereket etdi. Onuň aty käwagt bir aýagyny, käwagt beýleki aýagyny oýnadyp durdy. Kesranyň aty galyp bilen ýere guýlan ýaly durdy. Izi bolsa, kellesini oýnadyp, eli bilen görkezýärdi» diýdiler. Aýdyşlaryna görä, geň galdyryjy zatlaryň ýene biri şudur. Uruşda Harys ibn Kagp Hazmadan, Hazm Kindadan, Kind Harys ibn Kagpdan ýeňilýär».

Edil şunuň ýaly mazmunda ýene aýtdylar: «Şonuň ýaly söweşde geň zatlaryň biri hem şudur: araplar türkmenlere, türkmenler rumlulara, rumlular araplara garşy durup bilmeýär».

İahm ibn Safwanyň sözleri

İahm ibn Safwan Termizi³ şeýle diýýär: «Biz parslar bilen türkmenleriň arasynda bolan söweşi bilýäris. Kesra Perwiz bilen hakanyň guda-garyndaş bolmagynyň sebäbi, kesra ony öz tarapyna çekmek we ýetirýän zyýanyna böwet bolmak üçin onuň gyzyna öýlendi.

Parslar bilen rumlularyň arasyndaky söweşde käte olar, kähalatda beýleki tarap ýeňiş gazanýardy. Biz näme maksat bilen Medaýyn Susada⁴ zeýtun agaçlaryny oturdandygyny, Rumýanyň⁵ näme sebäpli gurlandygyny, kesranyň Stambulyň gabat garşysynda, bogazyň kenarynda mejuslylaryň⁶ ybadathanasyny näme üçin bina etdirendigini bilýäris. Ýöne rumlular Horasan türkmenlerini yzly-yzyna ýeňlişe sezewar etdiler. Soňra halkyň arasynda horasanlylaryň täsiri ýeten iň soňky öýe çenli,

¹ Бу ерде Сасан Эйран хігмдары кесра гіз іегнде тутуляр.

² Бу ерде Хакан дийлип тгрк каганаты гіз іегнде тутуляр.

³ Абу Мухрыз Іахм ибн Сафван Термизи Самарканды – Іахмые акымыны эасландырыйы. Ол Хорасанда гозгалае турузан Харыс ибн Сураййе казысы болупдыр. Ол Наср ибн Сейяр тарапындан дардан асылар.

⁴ Бу ерде Ахваз шўхери гіз іегнде тутуляр.

⁵ Новширван бу ери Антакыяны басып алансое бина эдйўр. Ол кичирўк шўхерчедир.

⁶ Меіусы - отпараз.

bu ýerde ýüze çykan dürli wakalar we bu nesle goşulan keseki adamlar bilen baglanyşykly gürrüňler ýüze çykyp başlady.

Hanyň gyzy Hatyn Hysrow Perwiziň ýanyndady. Bu gyzdan Şiruýe¹ dünýä indi. Şiruýe Perwizden soňra hökümdar boldy. Şiruýe kaýsaryň gyzy Merúeme öýlendi. Merúem Welit I ogly bolan Ýezit Nakymyň² ejesiniň kakasy Piruzy dünýä indirdi. Şonuň üçin Ýezit: «Men dört hökümdaryň agtygydyryn: Olar kesra, kaýsar, hakan we Merwandyr» diýýärdi. Ol Welit ibn Ýezit ibn Atykany öldürip³, söweşde şu beýti aýdypdyr:

«Men kesranyň ogludyrn, kakam hakan,
Atam kaýsar, beýleki atam bolsa Merwandyr».

Ol sygyrlarynda batyrgaýlygyny we söweşe bolan ussatlygyny beýan edende ýeke-täk hakanyň ady bilen öwünýärdi. Ol şeýle diýýär:

«Men öňüme seredip, yzyma dogry ok atýan bolsam, taýyň üstünde uçut dagdan düşýän bolsam, oňa geň galmak gerek däl. Sebäbini bilip goýuň, atam hakandyr. Onuň düz we beýik dag depelerindäki hereketini ýadyňa sal».

Bu ýerde sygyrda getirilýän «etlagu» sözi «gün dogmak» manysynda bolman, «düşmek» manysyndadyr. Bu manyda ony Şam halky ulanýar. Olara bu sözüň şol manysy ir döwürlerde şol ýere gelen araplardan geçipdir. Ýezit bu ýerde atynyň taýdygyny aýdýar. Çünki taý has ýyndam bolup, saga-sola ugruny çalasyn üýtgedip, hemişe başyny dik tutýandyr.

Fazl ibn Apbas ibn Razynyň sözleri

Fazl ibn Apbas ibn Razy şeýle diýýär: «Bir gün üstümize türkmenlerden birnäçe atly esger geldi. Daş-töwerekde näçe adam bar bolsa, ählisi gala girip, derwezäni ýapdylar. Türkmenler gelip, galanyň daş-töweregini gurşap aldylar. Olaryň atly

¹ Шируе – кесра Первизие оглы.

² Абу Халыт Езит ибн Велит ибн Абдылмүлик ибн Мерван Нагшы – Дамаскда доглып, шол ерде хем арадан чыкыпдыр. Ол Велит ибн Езиде гаршы чыкып, Дамаскы басып аляр ве Велиди илдгрийр.

³ Абу Апбас Велит ибн Езит ибн Абдылмүлик ибн Мерван – кейпи-сапалыга хивесек адам болупдыр. Онуе бирнүче гошгулары бар. Ол хиіри йыл хасабы билен 125-нйи йылда халыпа боляр.

serkerdesiniň gözi galanyň içinde seredip duran bir adama düşdi. Bu atly serkerde oňa, «Eger aşak düşüp derwezäni açsaň, seni başga adamlary öldürişimiz ýaly öldürmeris» diýdi.

Şol galadan seredip duran adam aşak düşüp, derwezäni açdy. Türkmenler içine girip, näme bolsa alyp gitdiler. Olar onuň iň mäkäm we howpsuz ýerde durka, gelip derwezäni açmagyna geň galdylar. Soňra türkmenler bu esgeri biziň galamyzyň ýanyna getirdiler. Serkerde: «Muny menden satyn alyň» diýdi. Biz: «Oňa mätäçligimiz ýok» diýdik. Ol: «Men ony bir dirheme alsaňyz hem satjak» diýdi. Garaz, biz oňa bir dirhem berdik. Ol bu ýesiri boşadyp, ýoldaşlary bilen gitdi. Olar köp wagt geçmänkä, gaýtadan yzyna dolandylar we ses eşidiler ýaly aralykda durdular. Türkmenleriň bu hereketi bizi gorkuzdy. Ol serkerde alan dirhemini agzyndan çykaryp, ortarasyndan ikä böldi. «Ol adam bir dirheme-de degmeýär. Onuň deregine şuny bermek özüňi aldamakdyr. Dirhemiň ýarysyny alyň. Belki, ol beýleki ýarymyndan gymmatlydyr» diýdi.

Hakykatdan hem bu türkmeni beýleki adamlardan ägirt gördüm. Galanyň derwezesini açan adam gorkak kişidi. Ol türkmenleriň söweşde şähre girmäge, derýadan geçmäge örän ussatdygyny eşidipdi. Şol sebäpli ol «bu türkmen derwezäni açmagyň usulyny anyk bilip, duýdurýş berýändir» diýip güman edipdir.

SUMAMA IBN AŞRASYŇ BAŞGA BIR ROWAÝaTY

Sumama şeýle diýdi: «Halklaryň arasynda türkmenler garynjalara meňzeşdir. Çünki her bir garynja öz başyny çarap, özbaşdak ýaşamagy, iýmit tapmagy, ýiti ys almagy, ýygnan dānesiniň gögermezligi üçin daşynyň gabygyny aýyrmagy we gögeren ýerini gyrkyp almagy başarýar. Garynjalar hem adamlar ýaly uzak wagtlap goýýan iýmitleriniň agzyny ýapmagy, onuň daşyna aýratyn gap tutmagy, iýmitini gorap saklamagy, olary gazykdan asyp goýmagy, sowuk urmaz ýaly gapda saklamagy bilýärler.

Abu Musa Eşgary şeýle diýipdir¹: «Kiçijik garynjadan başlap dürli görnüşdäki haýwanlar bir baştutana we ýolbaşça mätäçdir».

Abu Amr Zaryr şulary rowaýat edýär: «Kiçijik garynjalaryň artykmaç tarapy, olara Alla tarapyn berlen aýratynlyklarydyr. Olar ýiti duýgurlygyň esasynda ys alyp, hininden bir zada tarap çykyp, ony alyp gaýtmaga synanyşýar. Ol ähli güýjüni sarp edip, güýji ýetmese gelip, beýleki garynjalara habar berýär. Olar hem şol zada tarap gidip, yzyna dolanan garynjanyň yzyndan uzyn gara ýüp ýaly bolup, çykýarlar. Dünýäniň ýüzündäki ähli garynja biri-biri bilen sataşanda, hökmany suratda onuň bilen bir zat gürleşip soň gidýär».

Garynjalar ýaly türkmenleriň hem her haýsy öz işini özi edýär. Şonuň bilen bir hatarda ähli jisimde, ösümlükde, jansyz zatlarda belli bir derejede tapawudyň bolmagy hökmanydyr.

Ähli zadyň bahasynyň bolşy ýaly, magdan kânleriniň hem gymmaty bardyr. Atlaryň ählisi ýyndam bolsa-da, arassa nesilden bolan atlaryň gymmaty biri-birinden ýokarydyr».

¹ Абу Муса Абдылла ибн Кайс Эшгары – сахабалардан бириние ады. Ол Забтда догуляр. Ыслам дини йгзе чыкансое, Мекгү гелип, мусулман боляр. Хиїри йыл хасабы билен 44-нїи йылда (милады 665-нїи йыл) арадан чыкяр.

ESERIŇ ÝaZYLYŞ USULY

Bu eserde ähli milletleriň aýratynlyklary barada bize gelip ýeten maglumatlary beýan etdik. Eger ýazan maglumatlarymyz hakykata laýyk bolsa, bu Allanyň goldawynyň we hemaýatynyň netijesidir. Biz niýetimizi päk tutup, işimize ak ýürekden yhlas bilen ýapyşdyk. Bu meselede halypany goldamak üçin elimizde baryny etdik. Bir zady taşlap, amatly pursaty synpyryp, işi kem etmek bilen ejizlik hem-de durmuşuň agyr kynçylygy sebäpli haýsydyr bir işi nogsanly etmegiň arasynda tapawut bar.

Men bu kitaby dawa-jedel döredýän kitaplardan tapawutly edip ýazdym. Eger men bu kitaby bir milletiň mertebesini beýgeltmek üçin, beýleki bir milletiň kemçiligini ýüze çykaryp, tankytlap, onuň aýratynlyklaryny beýan edip ýazan bolsam, eser has köp sahypaly uly kitap bolardy. Şonda ýazaryň ylymly, düşünjeli adamdygy barada aýdýanlaryň sany hem has köp bolardy. Ýöne biz, gysga az we uz zadyň adamlary özüne çekjekdigi, köp zadyň bolsa, adamlary daşlaşdyrjakdygy hakynda oýlanyp, şunuň ýaly netijä geldik. Onuň ters tarapyndan Alla sygynýaryn. Onuň bu meselede kömek etmegini we ýol görkezmegini dileýärim! Şübhesiz Ol ähli zady eşidip, her kime ýakyn bolan we Iz islän zadyny ýerine ýetirmäge kadyrdyr.

Allanyň kömegi bilen bu kitap tamamlandy. Alla diňe gowulygy edýändir. Güýç-kuwwat Onuň elindedir we Ol dogry ýola salýandyr.